Джеймс КРЮС

МІЙ ПРАДІДУСЬ, ГЕРОЇ І Я

Короткий посібник з героєзнавства

з віршами і розмаїтими оповідками,

що його створили на горищі

ми вдвох із прадідусем,

переписав на чистовик

задля розваги і в науку дітям

та їхнім батькам із матерями

Джеймс Крюс,

а художник для наочності

оздобив численними малюнками

ПОНЕДІЛОК,

у який я, скалічівши на одну ногу, перебираюся до свого скалічілого на обидві ноги прадідуся; цього дня згадано про любий господиням хатній лад і про поетичний нелад; розказано про те, як боязкий Ян Янсен зумів повестися героїчно; доведено на прикладі одного рицаря, що й сотня

трупів ще не є свідченням героїзму, показано, як добре можна використати зворотний бік шпалер.

Коли мені було чотирнадцять років, прадідусеві минуло вісімдесят дев'ять. Та він був ще міцний тілом і бадьорий духом. Улітку щорана сходив до причалу нашого невеличкого острова Гельголанду й гомонів там з рибалками, що поверталися з моря. А взимку латав сіті або вирізував поплавці до линв, на яких спускають у море верші — ловити омарів.

Та невдовзі після того як йому минуло вісімдесят дев'ять (народився прадідусь у жовтні), з ним стався удар — як ото в дерево часом ударить блискавка. Удар не вбив прадідуся (наш старий був, нівроку, міцненький), проте на два місяці прикував до ліжка. А коли прадідусь уже мав був звестися на ноги, виявилось, що вони його не слухаються.

Через те йому купили крісло на колесах.

Спочатку прадідусь на чім світ лаяв те "трикляте покотьоло", однак із часом воно дедалі дужче припадало йому до смаку. Незабаром він уже ганяв у своєму кріслі на колесах по всьому помешканню.

Та це зовсім не припало до смаку моїй бабусі, в якої він жив. Тому вона взяла собі до помочі мене, — сказати б, як гамівний засіб для "цього коліщатого дідугана". Бо я був, по-перше, прадідусів улюбленець, а по-друге, його учень у мистецтві розповіді й віршування.

Крім того, в мене саме тоді наривала п'ята (бо я з дурного марнославства носив тісні черевики), я не ходив до школи й міг цілком присвятити себе прадідусеві.

Бабуся, до котрої я оце перебирався, жила нагорі, на скелястій частині Гельголанду. Тому її ми прозвали горішньою бабусею. А другу, ту, що жила під горою, в долині, прозивали, звісно, долішньою бабусею.

Я перебрався до горішньої бабусі в грудні. Днів за два перед тим вона прийшла до нас і сказала моїй матері, що Великий Хлопчак із своїм кріслом на колесах перекинув їй шкереберть усю господу. Як воно так буде й далі, то ще, гляди, доведеться чіпляти по всьому помешканню дорожні знаки.

— Пошліть-но ви йому Малого Хлопчака, — сказала вона наостанку. — Тоді вони собі вдвох віршуватимуть, і в господі знов настане спокій.

(Великий Хлопчак — то був не хто інший, як прадідусь, а Малий Хлопчак, чи Хлопчачок, — я. Так нас прозивали.)

Тож однієї ясної холодної неділі я, кульгаючи на свою хвору ногу, придибав на Трафальгарську вулицю до Великого Хлопчака, й він, вітаючись, змовницьки підморгнув до мене.

— Жіноті хочеться, щоб ми з тобою знов трохи повіршували, — сказав він. — То що, зробимо їм таку приємність?

— Звичайно, — відповів я.

— А коли це ми востаннє віршували й придумували оповідки?

— Та ми ж часто віршуємо, прадідусю!

— Ні, я питаю, Хлопчачок, коли ми востаннє віршували по-справжньому?

— Чотири роки тому, прадідусю. Тоді, як у Аннекен з Йоганнекен був кір.

— А, так, так.

Прадідусь вигідніше вмостився в кріслі й сказав своїй дочці, моїй горішній бабусі:

— Натопи лишень завтра обидві кімнатки на горищі. Тоді ми собі там віршуватимемо й не крутитимемось у тебе під ногами.

— Обидві кімнатки на горищі? — вигукнула горішня бабуся. — А ти знаєш, скільки це треба вугілля? Чи ми, по-твоєму, мільйонери?

— Ну добре, — сказав прадідусь, — тоді ми віршуватимемо тут, унизу. Тут тепло.

— Тут унизу? — обурилась горішня бабуся. — Ні, цього не буде. Як почнеться віршування, то пропало господарювання! Я вам не вчорашня, знаю! Хочете, — віршуйте в спальні, на другому поверсі.

— Навлежачки віршується непогано, — сказав Великий Хлопчак. — Але спальні душать будь-яку творчу думку. На другому поверсі ми не можемо віршувати аніяк.

— Аніяк! — підхопив я.

— Усі чоловіки однакові! — промурмотіла горішня бабуся. Й за мить, так само собі під ніс, додала: — Натоплю завтра на горищі.

Це була наша, двох поетів, цілковита перемога. Раді та веселі побралися ми на другий поверх спати.

Проте вранці другого дня — в понеділок — годі було й думати перебиратись на горище. Бо моя горішня бабуся саме цього дня разом із чотирма сусідками робила з розкішного неладу, що панував у кімнатках під дахом, нестерпно нудний краєвид, що його господині називають "лад". І так — до самісінького обіду. Спочатку пішли в роботу віники, ганчірки для підлоги та мастика, тоді принесено нагору й припасовано на вікна метри й метри гардин, потім вимощено цілу кучугуру подушок на кожній постелі й нарешті скрізь заходили мітелочки для порохів.

А тим часом ми, поети, безправно сиділи в куточку вітальні, попоїли якогось сумнівного супу, що нікому з нас не смакував, і зітхнули з полегкістю аж тоді, як горішня бабуся, — вже десь близько третьої години, — повідомила:

— Ну, перебирайтеся нагору. Крісло на колесах вам винесе туди Яспер.

Обидва кульгаві та незграбні, полізли ми, Хлопчаки, крутими сходами під дах. А нам же ще довелося докладати рук до перевезення крісла на колесах, яке правив на горище дядько Яспер, — бо воно все застрягало на вузеньких сходах. Та кінець кінцем і ця колісниця поета опинилась нагорі, й прадідусь негайно у неї вмостився.

Горище просто не те стало! Посередині, там, де звичайно чіпляли білизну, й далі, де сушили рибу, на підлозі лежав трохи вже злинялий довгий червоний килимок. Він прослався від дверей моєї кімнатчини, що виходила вікном на північ, аж до дверей прадідусевої, що дивилась на південь.

— Отже, поетів таки визнали, — промовив Великий Хлопчак. — їм устеляють дорогу червоними килимами. Одначе боюся, що для творчості наші покої ще не зовсім добрі. Доведеться, мабуть, зробити тут необхідний нам ліричний нелад.

Прадідусь, як завжди, казав діло. Обидві кімнатки мали такий вигляд, наче це була виставка меблів. На столах і на комодах красувались плетені серветки, на невеликих вікнах висіли рясні гардини, заслоняючи від нас і так скупеньке світло й краєвид, а на канапах і на кріслах лежало такого подушок, немов тобі в гаремі, ще й попідбивані так, неначе кожна обернулася на вухатого зайця. Єдине, що тут бодай якось стосувалося поезії, це "Моряцькі щорічники", рівнісінько поскладані стосиком у кожній із кімнат. Та на таку кімнату тільки глянь — і в тебе зразу відпаде охота віршувати!

— Де панують хатні господині, там гинуть поети, — зітхнув прадідусь.

Підпихаючи руками колеса свого крісла, він під'їхав до мене. Було тепло — в маленькій залізній грубці гоготіло полум'я.

— Писатимемо на шпалерах, Хлопчачок, — сказав старий. — З другого боку. Я надибав тут, на горищі, шпалери. За дверима в тебе.

— Та то ж бабуся хоче поклеїти у вітальні до різдва!

— На стінах видно тільки один бік шпалери, Хлопчачок. Зворотний бік речей у цьому світі взагалі не часто можна побачити, ось що я тобі скажу.

Що я міг заперечити на такий розумний доказ? Послухавшись прадідуся, я вніс до кімнатки сувій шпалери, з обережності замкнув за собою двері й сказав:

— Можна починати.

— Нісенітниця! — буркнув прадідусь, витягаючи з задньої кишені своїх синіх рибальських штанів два великі теслярські олівці. — Нісенітниця! Отак ні сіло ні впало починати! — знову сказав він. — По-перше, мені кортить закурити; по-друге, до лиха оці подушки й гардини; по-третє, я не можу віршувати за графіком; по-четверте, мені потрібна ідея!

— До лиха подушки з гардинами! Нехай живуть ідеї!

Я попідкочував гардини й поскладав на карниз під стелею, тоді поскидав усі чисто подушки на малу канапку, прошкутильгав через увесь червоний килимок у прадідусеву кімнатчину, а вернувшись, знову замкнув за собою двері, ліг на кучугуру подушок на канапці й відкопилив спідню губу.

Я ще й тепер, як колись мій прадідусь, відкопилюю спідню губу, коли в мене з'явиться ідея. На жаль, навпаки майже ніколи не виходить: хоч би скільки відкопилював я спідню губу, ідея звичайно не з'являється.

Так було мені й тоді, в кімнатці на горищі. Поки прадідусь пускав із люльки дим, попихаючи то туди, то сюди крісло на

колесах, я лежав на купі подушок, дивився в маленьке вікно на дахи сусідніх будинків, і мені не набігала ну аніякісінька ідея.

Зате прадідусеві нібито щастило більше. Бо я вгледів, як у нього спідня губа почала повільно, немовби в такт з народженням доброї ідеї, відкопилюватись дедалі виразніше, аж поки він зненацька підібгав її, знову затягся з люльки й мовив:

— Є, Хлопчачок!

— Що є? — спантеличено запитав я.

— Ідея, Хлопчачок! І здається, навіть непогана. Пам'ятаєш, ми чотири роки тому грали в гру — складали оповідки й вірші про мову?

Я кивнув головою.

— А тепер підемо далі: поговоримо з тобою про поважніше — про світ, про життя, про те, які бувають люди.

— Та що там багато розводитися про людей! У кожної людини один ніс, двоє очей, двоє вух, один рот і четверо прадідусів.

— І дехто з людей може послужити прообразом для наших з тобою творів, — докинув прадідусь. — Мова в нас ітиме про героїв.

— По-моєму, герої нудні, — пробурчав я. — Я не люблю всіх отих пригод Зігфріда.

— І я не люблю, — засміявся прадідусь. — Як на мене, то Зігфрід взагалі не герой.

Отепер уже я зацікавився.

— Як-то — Зігфрід не герой? — вихопилося в мене.

— От бачиш, Хлопчачок, про те, кого вважати за героя, думки можуть розходитись. Тому-то моя ідея ось яка: ми складатимемо оповідки й вірші, в яких спробуємо показати, що воно таке — герой. Я, наприклад, гадаю, що героєм можна стати лише в якусь виняткову хвилину, опинившись у виняткових обставинах, а цілий вік, змалку й до останку, героєм бути неможливо. Мені, приміром, здається, що наш Ян Янсен один раз у житті зумів повестися героїчно.

Почувши це, я зареготався: з Яна Янсена був такий страхополох, що про це по всьому острові гуляли анекдоти. І мені здалося страшенно кумедним, що прадідусь згадав про якесь його геройство. Я зажадав пояснення.

— Залюбки все тобі поясню, Хлопчачок, — відповів старий. — Але це довго. Власне, це буде оповідка. Коли в тебе стане терпцю…

— Стане, стане, — перебив я: мені дуже кортіло довідатись, як це Ян Янсен зробився героєм…

— Ну, то слухай…

Прадідусь вигідніше вмостився в кріслі, присунув до себе попільничку, що стояла на столі, ще раз затягся з люльки й почав розповідати:

ОПОВІДКА ПРО ЯНА ЯНСЕНА ТА ПРЕКРАСНУ ЛЕДІ ВАЙОЛІТ

Ян Янсен був свого часу, в середині дев'ятнадцятого сторіччя, віщуном погоди на острові Гельголанді. Ніколи не налетів на острів шторм так, щоб Ян Янсен його не завбачив заздалегідь, ніколи не вдарила посуха, якої б він не провістив людям наперед. Він збагнув закони неба й моря і відчував їхній настрій. Моряки, перше ніж вирушити в плавання, ішли до нього на пораду. Рибалки вдавалися до нього, коли табуни оселедців минали острів або коли омари несподівано кидали рифи, на яких жили десятки років.

Ян Янсен був собі низенький на зріст чоловічок і такий полохливий, що це увійшло в приказку. Коли кому-небудь бракувало відваги щось зробити, всі казали:

— Не будь такий, як Ян Янсен!

Ян однаково боявся і собак, і котів, і мишей; боявся англійського намісника не менше, ніж аптекаря, що завжди глузував із нього. Він страхався й темряви і весь тремтів, коли йому часом доводилося вирушати з рибалками в море. Одне слово, Ян Янсен був страхополох.

Зовсім не така була вродлива леді Вайоліт із Лондона, сестра англійського намісника, що жила на острові у свого брата. Ян Янсен у душі захоплювався нею, бо вона була наділена саме тим, чого йому бракувало: сміливістю, що межувала з шаленством. Вона мала ангельське обличчя і левине серце.

Одного разу Ян побачив зі скелястого горішнього Гельголанду, що леді Вайоліт запливла човном далеко в море, хоча на щоглі причалу вже давненько з'явилася чорна куля —

знак близького шторму. Янові Янсену не треба було ніяких застережних знаків — наближення шторму він давно вже вичитав по хмарах і воді, тому стурбовано похитав головою, бачачи, як леді Вайоліт пливе все далі й далі у широке море. Він навіть замахав руками, сподіваючись, що леді його помітить і послухається остороги. Проте вона не помічала Янового махання. Міцними ударами весел вона гнала човен уперед, все далі й далі в море.

— Якби вона не була така спритнюща, я не дав би за її життя й щербатого мідяка, — промурмотів Ян. — Добра з цього не буде.

І він, зітхнувши, подався додому випити чашку чаю.

Та за годину знову був на березі, бо дуже непокоївся, чи не сталося чого з леді Вайоліт. Тепер її човен дрібною цяточкою мрів далеко в морі, а шторм, — Ян добре бачив, — був уже ось-ось. Щоправда, в бінокль Янові Янсенові пощастило додивитися, що леді Вайоліт уже повернула човна й пливе до берега.

— Та яке з того пуття? — промимрив він. — Буря вже ось-ось-ось, а леді Вайоліт аж де!

Він ще й не доказав, як з моря вдарив на берег рвучкий вітер, а незабаром упали перші краплини дощу. Ян знав, що за хвилину-дві зірветься така буря, якої ще не переживали гельголандці. Він побіг додому, взув гумові чоботи, вбрався в брезентові штани й сорочку, нап'яв на голову зюйдвестку, застебнув ремінець під підборіддям і подався до причалу.

Спускаючись сходами, що вели в долішню частину острова, він мусив раз у раз хапатися за поруччя, бо вітрюган валяв із

ніг. Дощ посипав рясніший, понад морем спалахнули перші блискавиці.

Коли Ян нарешті підійшов до причалу, то побачив, що там ладнаються спускати на воду рятувальний човен і рибалки саме кидають монету — кому доведеться пливти.

"Це ж божевілля! — подумав Ян. — Шестеро людей важать своїм життям через шалену жінку, у якої й човен куди кращий, та й спритністю вона перевершить усіх шістьох разом!"

Полохливість, що увійшла в приказку, не давала Янові Янсену висловити цих думок уголос. Та коли кинув жеребка його єдиний син, малого боязкого Яна Янсена опанував гнів. Ян підійшов до гурту чоловіків, — вони стояли в холодному літньому музичному павільйоні, — й, не стримуючись більше, сказав:

— Безглуздо зараз вирушати в море, хлопці! Шторм іде такий, який буває один раз на сотню років, її човен, може, ще якось витримає бурю, але не ваш! Просто божевілля зараз вирушати в море!

— Ми повинні зробити все, що можна, тату, — відповів Янів син Бродер. — Ми зобов'язані принаймні спробувати її врятувати.

— Ніхто не зобов'язаний нести своє життя на певну згубу, сину! Подивись на море! А це ж тільки ще початок! Якщо бурею потопить човен леді, загине одна людина, а як ваш — то шестеро!

Але один з рибалок просто відіпхнув Яна Янсена набік.

— Геть, старий! Це не твого розуму діло! Ми вирушаємо. Бродер поїде з нами.

І тоді Ян Янсен ніби не той став. Він ухопив сина за його брезентову куртку й промовив спокійно, тільки побілів, як мрець:

— Ти неповнолітній. Я забороняю тобі вирушати в море. У мене тільки один син.

— Коли так, то я більше не син вам, — сказав Бродер.

— Що ж, сину, зневажай мене, коли хочеш, тільки зостанься живий! — вимовив Ян. — Перед усіма оцими людьми я забороняю тобі вирушати в море. Закон на моєму боці.

Він пустив хлопця й вийшов під дощ і вітер на причал.

Чоловіки в павільйоні перезирнулися. Такого Яна Янсена вони не знали. Аж тепер усі побачили на власні очі, який з нього боягуз, — і все ж таки чимсь він викликав у них повагу. Замість Бродера в рятувальному човні поплив інший рибалка, а хлопець, затамувавши в серці гнів на батька, мусив залишитися на березі.

На той час, коли човен із шістьма рибалками відплив, на причалі вже зібрався чималий натовп людей, море тепер бурхало несамовито. Перші високі хвилі ринули через причал. Небо злилося з морем. Те, що рятувальному човнові взагалі пощастило відпливти, здавалося скоріше дивом, аніж наслідком людських зусиль. Незабаром після цього його ще єдиний раз помітили в розбурханому морі — на гребені велетенської хвилі. В серцях у остров'ян, що зібралися на причалі, у їхніх розмовах між собою переплелися страх і

гордість за відважних рятувальників. Ян Янсен, що заборонив своєму синові попливти з рибалками, викликав у всіх зневагу.

А буря шаленіла чимраз дужче. Людям довелося розійтися, бо море кидало на причал дедалі більші хвилі, вода вже ринула до найближчих підвалів. Тепер заворушилися всі остров'яни. З горішнього Гельголанду декотрі дивилися на море в зорову трубу. Але суцільна дощова заслона ховала все від очей. Часом кому-небудь здавалося, ніби він бачить човен. Та трохи згодом виявлялося, що то просто чорна тінь водяної гори. Незабаром запала темрява. На острові позасвічували ліхтарі й гасові лампи. Люди, що спинилися біля причалу, ставали все мовчазніші.

І враз усі, як одна душа, гукнули:

— Пливуть!

Човен несподівано показався недалечке від причалу. Хвиля на мить винесла його нагору, а потім він знов пропав.

— Вони не можуть причалити! Треба кинути їм рятувальні пояси! — вигукнув хтось.

Тієї ж таки миті на гребені хвилі знову замрів човен — невиразною плямою, що її, проте, можна було розгледіти. Здавалося, тепер до нього дістанеш рукою — та раптом його рвучко підхопило й нестримно помчало вкупі з піною на затоплений берег. І перше ніж хвиля, відступаючи, потягла човен за собою, через борт його вискочила якась постать, — це всі добре бачили. Наступна водяна гора винесла ту постать на берег.

Двоє чоловіків зважилися кинутись у воду і вже були б схопили потерпілого, коли це нова грізна хвиля потягла його за собою в море. Наступна водяна гора удруге винесла ту людину на берег, і цим разом чоловікам пощастило її підхопити, перше ніж хвиля, вертаючись, устигла б затягти її назад. Отак бідолаху врятували й винесли на сухе. То була леді Вайоліт.

Шістьох рибалок, що попливли її рятувати, марно чекали до ранку. За кілька днів їхні тіла прибило поодинці до берегів Північного моря.

Через тиждень після того, як сталося лихо, шістьох моряків ховали на малому кладовищі острова. Леді Вайоліт була на похороні. Від імені свого брата-намісника, що був тоді в Лондоні, вона виголосила надмогильну промову.

— Ви вирушили в море через мене, — звернулася вона до тих, що лежали в домовинах. — Я необачно важила своїм життям і не подумала про те, що наражаю й вас на страшну небезпеку. Хай бог заплатить вам за це! А вам, живі, — леді обернулась до скорботної громади, — вам, живі, я скажу, що це був не героїзм, а божевілля — вирушати в море. В таку бурю й у такому човні ніхто не міг повернутися назад. Лише один із вас, малий Ян Янсен, мав мужність протистояти цьому божевіллю. Він знав обидва човни, знав і веслярів. Він бачив, що в мене більше надії на порятунок, ніж у моїх шістьох рятувальників. Він слушно сказав, що шестеро життів за одне — це зависока плата. Правду сказав. Нехай же надалі вас спонукає до дії не сліпа, а розумна відвага. А тепер помолімося за душі загиблих.

Почалася молитва. Але подив, викликаний промовою прекрасної леді Вайоліт, усе не сходив з облич у людей, а син

Яна Янсена Бродер стояв, спустивши очі, аж поки скінчився скорботний обряд.

Тимчасом як дідусь розповідав, у кімнатчині на горищі поволі стемніло. Тому я клацнув вимикачем, і ми обоє на мить заплющилися від яскравого світла.

— Ну, — сказав старий, — як тобі наш Ян Янсен?

— По-моєму, прадідусю, тих шестеро чоловіків, що попливли рятувати леді Вайоліт, таки були герої. Вони й самі знали, як це небезпечно. І все-таки попливли рятувати людину.

— А може, Хлопчачок, вони не бачили так виразно, як Ян Янсен, що зважилися на безнадійне діло. Якби вони знали це напевне й вирушили в море, я назвав би їх нерозважними відчайдухами. А відчайдушність і нерозважливість — то ще не героїзм.

Я хотів був щось заперечити, коли раптом почув, що хтось іде сходами на горище. Прадідусь і собі повернув голову, дослухаючись, а тоді сказав:

— Сховай мерщій шпалери під канапу, Хлопчачок! Та відімкни тихесенько двері! Та спусти гардини!

Як я міг зробити все те в одну мить, я й сам не знав. Проте зробив. Коли горішня бабуся ввійшла до наших покоїв, ми зустріли її невинними усмішками. Гардини висіли на вікнах, як улиплі, шпалер наче й не бувало.

Горішня бабуся принесла нам вечерю: бутерброди з ковбасою й сиром, редиску та чай.

— Годі вже вам віршувати, — сказала вона, повівши очима довкола, так мовби чогось шукала. — У вас що — й паперу немає? — недовірливо запитала вона. — Чи ви знов пишете вірші на дошках, як ото тоді, чотири роки тому?

— Ми пишемо в повітрі, Маргарето, — усміхнувся прадідусь. — А як треба буде дещо записати, то щось уже ми собі для цього знайдемо.

Горішня бабуся видимо хотіла сказати щось дуже насмішкувате, коли раптом помітила, що я сиджу на всіх подушках зразу.

— П'ятеро жінок провітрювали ці подушки, вибивали, доводили до пуття й складали як годиться, — мовила вона. — А ви за п'ять хвилин що з них зробили?

— Ложе поетів, — засміявся прадідусь. — Хіба ж це не гарно чи не зручно?

— Я не таким собі уявляю гарне й зручне, — відрубала горішня бабуся й ущипливе стиснула вуста.

Потім вона знов зникла вкупі з кишеньковим ліхтариком, без якого на горище поночі не втрапив би: на сходах не було лампочки.

За вечерею ми з прадідусем повели далі свою чоловічу розмову про героїв. Я погодився, що полохливий на вдачу Ян Янсен у якусь хвилину поводився героїчно, коли, не злякавшись презирства остров'ян і навіть презирства свого сина, непохитною розважливістю врятував йому життя.

— Перемогти себе самого, свою вдачу — на це потрібен справжній героїзм, — сказав мій прадідусь. — Оце мене, наприклад, і приваблює в грецькому героєві й напівбогові Гераклі. Він, щоправда, надто величався своєю силою, але всі свої подвиги вчинив не з гордості, а з відданості верховному богові Зевсу.

— То це Зевс наказував йому чинити подвиги, так, прадідусю?

— Гірше, Хлопчачок: з наказу Зевса він мусив служити нікчемному, боягузливому, кволому цареві Еврисфеєві. Оцей-то молодець вигадував Гераклові чимраз небезпечніші завдання.

— І Геракл їх завжди виконував?

— Так, Хлопчачок, завжди. Ти знаєш, я навіть колись описав був Гераклові подвиги у віршах. Вони в мене в отому зошиті в цератовій обкладинці. Він тут, на горищі, в скрині отамо, ліворуч за дверима. Принеси-но його сюди. Та не забудь узяти ліхтарика.

Ліхтарика я не забув, знайшов зошита й приніс Старому Хлопчакові. Він тут-таки почав його гортати.

— Ну ось, приміром, вірш про те, як Геракл здобув Кербера, пса підземного царства, — мовив він трохи згодом. — Гераклові довелося для цього спуститися в підземний світ. Напівбог, що народився й жив нагорі, в царстві дня, звичайно, відчував до цієї роботи величезну нехіть. Та Еврисфей звелів йому принести підземного пса — і той приніс. Хочеш послухати?

— Авжеж, прадідусю!

— Ну то ось! — Старий начепив на носа окуляри, підняв зошита ближче до лампи й прочитав:

Балада про Геракла в підземному царстві

Геракл у дні старовини,

Як з міфів нам відомо,

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Одного разу, ледь зоря

(Нагадую таке я:

Геракл служив тоді в царя

Лихого Єврисфея),

Героя раптом цар гукнув

І закричав із серця:

— Ми волимо, щоб ти здобув

Нам Кербера-підземця!

Бував герой наш по світах,

Зазнав уже чимало, —

А вірите? — по тих словах

Йому аж лячно стало.

Бо Кербер, триголовий пес,

В Аїді жив — країні,

Де цар, цариця й люд увесь —

То тільки мертві тіні!

Ні зір, ні місяця вгорі

На тім глибиннім світі

Аніже-ні, ще й ліхтарі

На вулицях не світять.

Та не Гераклові тремтіть!

Уже Тенар-горою

Зійшов він у підземний світ —

Умить, як слід герою.

Приплив через ріки глибінь

В човні з Хароном-дідом,

Де цар-тінь і цариця-тінь,

Що правлять тим Аїдом.

Ясне подружжя тіней тих

Геракла привітало:

Чого прийшов герой до них,

Воно вже добре знало.

— Іди ж і Кербера візьми, —

Промовили обоє, —

Але не бий, благаєм ми,

Собачки булавою.

А в пітьмі страховинний пес,

Роздерши всі три писки,

Так гавкав, наче били десь

В сто три бляшані миски!

І раптом — ось він! Ой-ой-ой!

Кусає й жалить люто

Жалом зміїним. Та герой

Уже почвару спутав:

Скоренько, не ловивши гав,

Схопив її, мов клунок,

І навхрест замотузував,

Немов який пакунок.

Підземний цар сказав:

— Ну ось.

Ти ж пошануй корону:

Гляди собачку та принось

Хутчій до мого трону.

— Аякже! — відповів Геракл,

Чемненько уклонившись.

А далі — Кербера за карк

І в путь, не забарившись.

Харон в човні куняв якраз,

Старечу мавши звичку, —

Він Кербера й героя враз

Поправив через річку.

А там уже й Тенар-гора,

І світ, і днина біла!

— Герой із Кербером! Ура! —

Скрізь слава полетіла.

Міста і села він минав —

Усяк тікав від жаху,

Лиш де-не-де хтось визирав

З-за рогу чи там з даху.

Цар Еврисфей, забрівши в сад,

Побачив пса крізь грати.

— Ой лишенько! Неси назад!

Він може покусати!

— Назад, назад його! Ой-ой! —

Придворні підхопили.

Зареготався наш герой

І в путь, як повеліли.

В далеку до Аїду путь…

Пливуть, пливуть століття,

А й досі ще Геракла звуть:

Приборкувач Страхіття.

Прадідусь згорнув зошита й сказав:

— Звісно, Хлопчачок, це здобуття Кербера було безглуздям. Еврисфей зумисне загадав таке Гераклові, щоб йому допекти. Не знаю, чи геройство це — виконувати завдання, коли розумієш, що воно безглузде. Я хотів тобі тільки показати, як цей ясний напівбог, поборовши самого себе, спустився в морок царства тіней.

— А щоб побороти самого себе, інколи треба героїзму.

— Оце я й хотів сказати, Хлопчачок! — засміявся прадідусь. — Ти потроху навчаєшся читати мої думки. Еге, та ти, бачу, відкопилив уже спідню губу. То що тобі там спало на думку?

— Я собі думаю, прадідусю: мабуть, весело було б звіршувати щось про фальшивих героїв. Чим краще розпізнаватимеш героїв несправжніх, тим ясніше бачитимеш справжнього.

— Розумна гадка, Хлопчачок!

Старий присунув до мене свою тарілку, де лежали ще два бутерброди з ковбасою, й повів далі:

— Нумо складати вірші про фальшивих героїв, про тих, що тільки здаються, але не є героями. Та ти з'їж-но спершу мої бутерброди, я ж знаю твій апетит, — а тоді розстелиш на столі шпалери.

Я вм'яв те, що було на тарілці, тоді поставив посуд на комод, розстелив на столі шпалери — чистим боком догори — і взяв у прадідуся теслярський олівець. Стіл тепер уже був не стіл, а чудова, простора паперова рівнина. Ми вирішили писати, так би мовити, обабіч від середини, а щоб не заважати один одному, поставили перегородку — стос "Моряцьких щорічників".

— Про героїв, — сказав перед початком писання прадідусь, — заведено складати балади. Зробимо так і ми. Я напишу баладу про ландскнехта.

— А я тоді — про рицаря.

Незабаром кожен із нас уже сидів, відкопиливши спідню губу й списуючи своїми кривульками шпалеру.

Коли я не знав, що написати далі, то підкидав у грубку вугілля, дивився якусь хвильку у вогонь — і фантазія моя знов оживала.

Ми скінчили майже одночасно, кинули жеребок — кому читати першому. Випало мені, і я прочитав зі шпалери:

Балада про рицаря Зеленжаха

Пан Зеленжах на світі

За давніх жив часів.

Любив усіх побити

І щоб усяк тремтів.

Такий геройський рицар, —

Нема таких тепер, —

Хто зважився подивиться,

То глянув і помер!

Коли він на турнірі

Свій хист являв панам,

Тремтіли навіть звірі, —

А що ж казать про дам!

Самого ж не збороло

Ніщо за сотні днів.

Палав під заборолом

В очах неситий гнів.

Та змалечку — ні слізки

В очах отих його.

Він мав куценькі мізки,

А силу — ого-го!

Крізь морок і завію

Мчав рицар Зеленжах.

Плекав він горду мрію —

На всіх наводить жах.

Та що з тобою, мріє,

Трапляється, бува,

Коли вже постаріє

Немудра голова!

Наш рицар, повний злості,

На дужчого напав,

Та так старечі кості

Безславно в лісі й склав.

Безславно світ покинув,

А був же гордий — страх.

Як жив, так і загинув

Пан рицар Зеленжах.

— Браво, Хлопчачок! — вигукнув прадідусь і аж у долоні заплескав. — Ти добре розкусив рицарів такого гатунку. Вони були вбивці за фахом і зналися на своєму ремеслі. Та навіть сотня трупів — то ще не свідчення героїзму. Послухай тепер мого вірша. Старий начепив окуляри й прочитав із звороту шпалер:

Балада про ландскнехта у Фландрії

Хоробрий ландскнехт-рубака

У Фландрії в давнину

Ходив і мало не плакав —

Так шукав, неборак, війну.

Як мир — ландскнехтові тісно:

Це ж найманий вам вояк;

Без воєн звитяжних, звісно,

Він прожити не міг ніяк.

Війни все нема й не чути…

Ландскнехт, мов який агент,

Надумав розвідать майнути:

Може, з Брюгге воює Гент?

І ходить він, ходить, ходить,

Самотній, забутий всіма,

І Фландрію вже переходить, —

А війни все нема й нема!

Вже геть стоптав черевики

І вдяганку всю подер

Та й заплакав:

— Боже великий,

Що ж я маю робить тепер?

Аж тут негода настала,

Завихрився буревій,

І на голову паморозь впала —

Йде ландскнехт — білий дід старий.

І враз біля самого вуха

"Війна!" — загув йому дзвін.

Та ландскнехт уже того не слухав —

Ледве дибав, сердега, він.

— Був із мене ландскнехт хороший, —

Яке ж із того пуття?

Ані честі, ні слави, ні грошей, —

Змарнував я своє життя!

Прадідусь скинув окуляри, а я сказав:

— Бідний ландскнехт!

— Дурний ландскнехт! — мовив мій прадідусь. — Тільки дурень у мирний час покладає всі надії на війну, бо хоче залишатись вояком. Марити битвами — то ще не героїзм.

За читанням ми не почули, що хтось сходив на горище. Несподівано перед нами де не взявся дядько Гаррі. Він стояв і спантеличено дивився на встелений шпалерою стіл.

— Що це ви робите? — спитав він.

— Віршуємо, — відповів я йому щиру правду.

— А важко це, Хлопчаки? Тобто скора це робота чи тут треба чимало часу?

— Та як який настрій, Гаррі, — пояснив йому прадідусь. — Зараз настрій у нас той, що треба. Ми добре, але не надміру попоїли, в кімнатці в нас тепло, а надворі мороз. Люлька мені смакує. Отож можна віршувати. Хочеш подивитись, як це робиться?

— Ні-ні, — наче аж злякано замахав руками дядько Гаррі. — Я прийшов тільки забрати посуд і сказати вам, щоб довго не сиділи. Та й мені завтра рано вставати. Катер знову вирушає до Гамбурга.

— А все ж таки я хотів би скласти тобі вірша, Гаррі. Сідай отам на канапі. Подушок тут є доволі. Сідай, сідай!

Цього разу дядько Гаррі таки скорився прадідусевим наполяганням. Він бухнувся на подушки.

— Отак, — сказав прадідусь. — Тепер ми з Хлопчаком складемо по невеличкому віршику. Морякові ми, звісно, звіршуємо щось про море.

— Тільки щоб там було й про справжніх чи фальшивих героїв, — додав я. — У нас тепер така тема.

— Балади — це для дядька Гаррі надто довго, — сказав прадідусь. — Може, звіршуймо щось про дурість і про розум. Бо, скажімо, інколи так звані героїчні вчинки — то насправді дурість та й годі. Наприклад, рибина, що плаває під носом у чайки, так само дурненька, як кицька, що стрибає у воду.

— Ось уже й є два вірші! — зрадів я. — Один про чайку, а другий — про кота. Про кота пишу я!

Прадідусь засміявся й сказав:

— А що, метикований у нас Хлопчачок, правда, Гаррі?

Дядько Гаррі мовчки й трохи безпорадно кивнув головою. А тим часом ми, поети, озброївшись олівцями, вже заходилися коло віршів.

Спершу нас трохи бентежила присутність дядька Гаррі, який дещо нетерпляче сидів на канапі. Та коли написалися перші рядки, то далі все пішло гладенько, й коли непосидющий дядько Гаррі нагадав нам, що горішня бабуся чекає посуду, прадідусь уже закінчив свого вірша, а через хвилину і я свого.

Ми тут-таки й прочитали їх дядькові Гаррі. Спочатку — прадідусь. Він, як звичайно, поправив окуляри й виголосив свого віршика:

Пісенька про чайок

Як угледять чайку діти —

Ну стрибати, ну радіти!

А рибинки — навпаки —

Так і порснуть навтіки.

Діти кажуть:

— От сміхота!

Ну й дурненька ця дрібнота! —

Але рибки ці дрібні,

Їй-же богу, не дурні!

Дітям втіха, не печалі,

А макрелям і так далі

Анітрохи не до втіх —

Чайка з'їсти може їх!

Дядько Гаррі, що слухав віршик, трохи розтуливши рота, сказав:

— Авжеж, макрелі розумно роблять. Гарний віршик. Змістовний.

— Дякую за лаври, Гаррі! — засміявся прадідусь. — А тепер послухаймо, що там звіршував Хлопчачок.

І тоді прочитав свого вірша я:

Пісенька про кота й сардину

Котові якось мовила сардина,

Коли на мол прийшов котюга цей:

— Я все в воді, лиха моя година,

А як би я ловила тих мишей!

Ти знаєш що, котусю? Поміняймось:

Ти в воду, я з води бодай на мить.

Я половлю мишей, а ти, звичайно ж,

Лови сардин, і хай тобі щастить!

Та кіт, сардину змірявши очима,

Нічого не сказав їй, тільки: "Няв!"

Ще облизався, ще повів плечима,

Крутнувся й геть із молу почвалав.

Дядько Гаррі підвівся, похитав головою і сказав:

— Ну таке ж розумне! Аж не віриться! І просто вмить тобі! Але тепер я вже справді піду, віднесу посуд. На добраніч вам!

Він поскладав посуд на тацю й з ліхтариком у другій руці рушив наниз. Уже в дверях він пошепки мовив:

— Про шпалери я анічичирк, Хлопчаки!

Тим часом надворі стало темно хоч в око стрель. Вуличний ліхтар біля будинку вихоплював з пітьми лише невеличкий клаптик черепиці на сусідньому даху.

— Мабуть, треба нам послухатися доброї поради, Хлопчачок, і вкладатися спати, — сказав прадідусь. — За перший день нашого дослідження героїзму ми зробили чималенько. Тепер ми твердо знаємо, що нерозважлива хоробрість — ще не героїзм і що навіть сотня трупів — ще не доказ геройства. Знаємо також, що іноді героєм є той, хто зміг перебороти самого себе. Побачимо, що нам пощастить з'ясувати завтра. А зараз лягаймо спати.

Мені спати не хотілося ані ось стілечки, а старого наше віршування помітно втомило. Тому я гукнув дядька Яспера, щоб допоміг прадідусеві спуститися на другий поверх. А трохи згодом я вже лежав у постелі й вишукував у "Моряцьких щорічниках" надруковані там балади, щоб краще навчитися писати їх самому. Коли дядько Гаррі, що ночував у моїй кімнатчині, заснув, я навіть склав баладу й записав її на звороті обкладинки одного з "Моряцьких щорічників". І, радесенький, миттю запав у сон.

ВІВТОРОК —

день, коли ми з прадідусем перебираємося до кімнатки з вікном на південь, розмірковуємо про салонний героїзм, громадянську мужність і про хитрощі й одну оповідку задля науки переказуємо двічі; з'ясовуємо, як важливо дивитися у вічі небезпеці, й показуємо першого свого справжнього героя, а я несамохіть підслуховую, як дві бабусі читають одну баладу; закінчується цей день трохи сумно.

Другого дня було холодно. Мороз розмалював вікна білими квітами. Я вмився в холодній спальні — злегенька повезькав по обличчі мокрими пальцями. Моряки подалися на катер, коли я ще спав, — адже вони сьогодні вирушали до Гамбурга. Мабуть, горішня бабуся знов надавала їм стільки харчів, що вистачило б на дорогу до Південної Америки. Вона завжди казала, що хто

хоче бути здоровим, той повинен багато їсти (а сама їла дуже мало). Тим-то й сніданок, який вона подала нам, Хлопчакам, цього ранку, був такий багатий, що ми половини не поїли. (А я ж був тоді чотирнадцятирічним хлопцем, що міг простісінько вм'яти за обідом вісім смажених камбал. Ще й цілу гору картопляного салату на додачу.)

Добре спочивши вночі й гарненько поснідавши вранці, ми, два скалічілі поети, знову побралися на горище. Сьогодні наша ощадлива горішня бабуся натопила тільки в прадідусевій кімнатці, з вікна якої було видно море. Тут стояла отоманка (чи то подовжене крісло, чи вкорочена канапка), на ній ти напівсидів-напівлежав. Цей предмет умеблювання дуже припав мені до вподоби — через мою хвору ногу — і я зразу взяв його у своє володіння. Прадідусь розташувався по другий бік столу в своєму кріслі на колесах. У кімнатці було тепло й затишно. І мимоволі на тебе спадав баладний настрій.

"Моряцький щорічник" із своїм віршем на звороті обкладинки я заздалегідь поклав на столі. Тепер я перевернув його віршем догори й сказав.

— Дивіться, прадідусю, що я написав уночі.

Прадідусь, що саме закурював люльку, промовив одним кутиком рота:

— Коли ти гадаєш, що хтось інший учора вночі не працював, то помиляєшся. Постривай-но хвилинку.

Неквапливо закуривши люльку, старий витяг з кишені штанів порожню паперову торбину, списану з обох боків, і сказав:

— Осьде моя нічна писанина, Хлопчачок. Поети, либонь, як ото світляки. Ану ж, чи не побліднуть наші рими вдень. Ти читатимеш перший?

Я сказав:

— Гаразд.

І прочитав свого вірша з обкладинки "Моряцького щорічника":

Балада про Генрі та вісімнадцять тіток

Генрі мав їх вісімнадцять.

— Вісімнадцять?! Ви скажіть!

Через те було, признаться,

Дуже Генрі сумно жить.

Ледве сонце зайнялось:

"Генрі! Генрі!" — Й почалось.

Генрі вранці йде до школи —

І тітки за ним рядком.

Вийде грати у футбола —

Всі тітки біжать слідком.

Влучать Генрі по ногах —

Всі тітки вереснуть: — Ах!

Міг би Генрі їздить скачки,

Мати коней вороних,

Бо тітки його багачки, —

Та втомився він од них.

(Ще й купили наперед

Сто один велосипед!)

Так проживши вісімнадцять,

Генрі взяв і з дому втік.

Час настав тіткам дізнаться,

То зчинили ґвалт і крик.

Пролили такого сліз —

З головою б Генрі вліз!

— І чого він нас покинув

Та й подався, де не слід!

Під таку лиху годину,

Без пальта і без чобіт!

Вже, мабуть, десь там охрип!

Принесе додому грип!

Але Генрі не вертався, —

Там чи грип уже, чи два.

Підбігав, співав, сміявся,

Хоч боліла голова.

Ще й гукав, як тільки міг:

— Слава богу, слава богу —

Я таки позбувся їх!

Тільки-но я скінчив читати, як за дверима щось начебто… та ні, таки справді! — кахикнуло. І зараз же після цього до кімнатки зайшла горішня бабуся.

— Я не хотіла перебивати й мусила слухати цього зухвалого вірша під дверима, — сказала вона. — Якщо, може, це натяк і ви гадаєте, що вам дозволено глузувати з моєї невсипущої праці, з того, що я перу, латаю, прибираю, варю їсти, застеляю ліжка й…

Аж тут прадідусь урвав її.

— Отямся, Маргарето! — сказав він з докором. — Хіба ж можна рівняти твоє піклування про нас із нерозумною любов'ю цих вісімнадцяти тіток. Вони ж були тягарем у Генрі на, ногах, а ти дбаєш про те, щоб у нас, як то кажуть, виростали крила.

— У вас — крила! — пробурчала горішня бабуся. — Не смішіть людей!

Підкидаючи в грубку вугілля, вона через плече спитала:

— І до чого цей ваш вірш?

— У нас мова про героїв, Маргарето.

— Он як! Про героїв? То по-вашому, оцей кручений Генрі — ще й герой?

— У тому, що пещений Генрі проміняв усі вигоди й розваги на вбоге й голодне, та зате вільне життя, таки є щось героїчне, Маргарето. Спалити за собою всі мости й піти в незвідане — це таки героїчний вчинок.

— Я інакше уявляю собі героїзм, — сказала горішня бабуся, захряснувши дверцята грубки. — Родина є родина! З неї не тікають!

Виголосивши це, вона пішла з кімнатки.

— Жінки завжди міцно держаться землі, коли наш брат поривається злетіти під хмари, — зітхнувши, сказав прадідусь. — А все ж таки добре, що вони є на світі.

— Хоч би вже через смажену камбалу, — підхопив я, бо я її найдужче любив, а горішня бабуся найкраще її готувала. — Читайте, прадідусю, тепер ви свій вірш.

— Згодом, згодом, — замахав руками прадідусь. — У мене зараз крутиться на думці одна казочка, вона мені згадалась, коли ти читав свою баладу про Генрі. Я чув її від одного капітана й тепер подумав, що, мабуть, вона сьогодні нам до речі. Та чого там, вона нам дуже до речі. Ото тільки, що герой цієї казки не герой.

— Як-як?

— Я сказав, Хлопчачок, що герой цієї казки — не герой.

— Однаково я не розумію, прадідусю.

— То я спершу розповім тобі її, а тоді поясню. Прадідусь знов добре затягся з люльки, а тоді, потроху пускаючи дим, почав розповідати.

КАЗКА ПРО ВЕДМЕДЯ ТА ПІНГВІНА

Білий ведмідь на ім'я Балдуїн, який разом із своїм двоюрідним братом Робертом нещодавно перебрався з рідного Північного на Південний полюс, сидів з тюленем Рікардо на крижині й бубонів:

— На Південному полюсі так рідко бувають свята. Добре, що пінгвіни влаштовують вечір.

— Туди ж треба йти у фраку! — прогавкав тюлень. — А в тебе він є?

— Нє-е-е! — прогув білий ведмідь.

— Ну то ніхто тебе й не запросить.

Балдуїн мерщій подався до свого двоюрідного брата Роберта. Той був перукарем у салоні для білих ведмедиць і знався на світських тонкощах.

— Чи ти б не допоміг мені роздобути фрак? — запитав Балдуїн. — На вечір до пінгвінів треба йти у фраку.

— Пардон, мон шер, — відповів Роберт, що навчився закидати по-французькому від своїх витончених клієнток — білих ведмедиць, — де ти бачив ведмедя у фраку?

Тоді Балдуїн потупав до моржихи, дами, глибоко обізнаної із світським життям вищого полярного кола.

— Мій любий Балдуїнчику, — всміхнулася вхожа у вищі кола Південного полюса моржиха й поплескала ведмедя ластою, — ну можеш ти уявити ведмедя у фраку?

— Як схочу, то зможу, — гарикнув ведмідь. — А я будь-що хочу піти до пінгвінів на вечір. Тут, на Південному полюсі, так рідко бувають свята.

— Тоді я дам тобі одну пораду: спитай у лосося Людвіга. Він саме тепер прибув у наші краї. Людвіг багато подорожував, і взагалі, це великий мудрець.

Отож ведмідь Балдуїн подався шукати лосося Людвіга. Де тільки міг, він, опустившись на крижину, стромляв голову у воду й роздивлявся, чи нема там де лосося Людвіга. Але так ніде й не побачив.

Аж на другий день у салоні-перукарні свого двоюрідного брата Роберта дізнався Балдуїн, де можна знайти Людвіга. (В жіночій перукарні можна дізнатися майже про все.) Правда, порозумітися з лососем Людвігом було не так просто, бо той погано знав говірку Південного полюса. Проте він таки дав Балдуїнові пораду:

— Великий каракатиця робить свій канікуль на Південний полюс, — сказав він білому ведмедеві. — Вона виробив дуже чимало чорнила. Вона фарбувати твоя хутро на фрак.

— Чудова ідея! — ревнув білий ведмідь. — А де вона, та каракатиця?

— Найчасто південь від Тюленячий острів… у один малий підводний житло в скелі, що зветься "Тиха ущелина".

Балдуїн шубовснув у воду, поплив до Тюленячого острова, пірнув, знайшов у скелі ущелину й попросив каракатицю, що там сиділа, випливти на поверхню для важливої розмови.

Каракатиця, що була страшенно до всього цікава, не забарилася і справді випливла з ущелини й вистромила з води голову якраз біля крижини, на якій сидів навпочіпки ведмідь.

— Сцо сталося, ведмедю? — спитала вона. — Яка там у тебе до мене важлива розмова?

— Пінгвіни влаштовують вечір, — відповів Балдуїн. — Але туди треба йти у фраку, а в мене його немає. Мені ж так би хотілось туди піти! Адже на Південному полюсі дуже рідко бувають свята.

— А в мене сцо — повна комора фраків? — прошепеляла каракатиця. (Каракатиці всі шепеляють.)

— Зате в тебе є чорнило, і ти можеш так пофарбувати моє хутро, що на мені наче буде фрак. Ну, що скажеш?

— Вазка робота, ведмедю, але, сказати правду, вона мені до вподоби. Лягай лисень отут на кризині. Я споцатку пофарбую тобі один бік, тоді спину, а тоді другий бік.

Доклавши страшенно багато праці й чорнила, каракатиця так пофарбувала Балдуїна, неначе він справді вдягнувся у фрак.

— Найглибша дяка тобі, каракатице! — вигукнув він. — Отепер-то вже я хоч раз та піду на свято!

— Та гляди з не скоц у воду, — вже навздогін йому прошепеляла каракатиця. — Бо змиється цорнило!

— Добре, я глядітимуся! — озирнувшись, кивнув головою ведмідь. Обережно перестрибуючи з крижини на крижину, він подався до свого двоюрідного брата Роберта, щоб той навчив його, як треба поводитися на пінгвінячому святі.

Відбувалося воно увечері. Пінгвіни навмисне загадали всім прийти у фраках, бо воліли розважатись у товаристві самих своїх. Ведмедів і тюленів вони вважали вульгарними.

Пінгвіни й пінгвінки, що стояли невеличкими гуртками й розмовляли чи подзьобували риб'ячий салат із маленьких, вигадливо розставлених крижаних вазочок, були трохи збентежені, коли на їхнє свято з'явився білий ведмідь у бездоганно припасованому фраку.

Не прийняти його було неможливо, бо вбраний він був як годиться, але й прийняти не хотілося, бо ведмідь у фраку однаково ведмідь. Отож його просто не помічали.

Коли Балдуїн підходив до котрогось із гуртків і казав, — достоту так, як навчив його Роберт: "Добрий вечір, шановні пані! Добрий вечір, шановні панове!" — гурток умить розпадався і пінгвіни поодинці приставали до інших гуртків.

Кінець кінцем Балдуїн опинився сам-самісінький. Здоровенний і зневажений, стояв він посеред пінгвінячого свята, господарі якого тепер особливо жваво, можна сказати, шалено, гомоніли між собою.

Отоді-то Балдуїн, який палко чекав цього свята, розлютився.

— Оце такі тут звичаї? — визвірився він на найближчого пінгвіна. — Оце так тут приймають гостей?! Оце так відповідають на ввічливе привітання?!

— Я ще не мав честі почути від вас привітання, — сказав пінгвін. — Та залюбки привітаюсь перший. Добрий вечір!

— Добрий вечір! — спантеличено буркнув ведмідь. Пінгвін люб'язно кивнув йому головою і тут-таки приєднався до гуртка своїх одноплемінців, захоплених розмовою.

А Балдуїн, уже втративши надію взяти участь у пінгвінячому святі, шубовснув у воду з берега непривітного Острова Пінгвінів, — вода миттю зробилася чорна, — і поплив, сам-один, без фрака, як завжди ведмідь ведмедем, — до рідної спальної крижини.

Коли другого дня моржиха запитала, як йому тулялося на вечорі в пінгвінів, він тільки й сказав:

— Ведмідь — це не пінгвін!

— Та вже ж! — усміхнулася моржиха. — Ведмідь — це ведмідь, у фраку він чи без фрака.

І попливла до Робертового салону для білих ведмедиць, щоб докладно розповісти, як Балдуїн ходив на вечір до пінгвінів.

Прадідусь знов закурив люльку, що встигла погаснути, й спитав:

— Тепер ти розумієш, Хлопчачок, чому герой цієї історії — не герой?

— Герой цієї історії — ведмідь. Але на святі він же не був ніяким героєм, прадідусю.

— Щира правда. Ведмідь на святі в пінгвінів поводився аж ніяк не героїчно. А ось хто був там героєм, ти знатимеш, коли я розповім тобі цю історію вдруге.

— Цю саму казочку розповісте ще раз?

— Авжеж, Хлопчачок, тільки по-іншому. Ось слухай. Він, своїм звичаєм, затягся з люльки, а тоді неквапливо почав розповідати.

КАЗКА ПРО ПІНГВІНА ТА ВЕДМЕДЯ

Пінгвін Педро, як завжди, в бездоганно припасованому фраку, стояв і розмовляв з пінгвінкою Есмеральдою.

— Тепер у нас на Південному полюсі дуже рідко бувають вечори з запросинами, — сказав він між іншим. — Світське життя нині зовсім не те, що колись.

— І не кажіть! — загомоніла Есмеральда. — Але я знаю, чого воно так. Я зрозуміла, в чому річ.

— Тоді дозвольте запитати вас: у чому ж? Поясніть, доньє Есмеральдо!

(Пінгвіни полюбляють іспанський придворний етикет, через те в них узвичаєні іспанські титули та імена.)

І Есмеральда сказала:

— Коли ми, пінгвіни, влаштовуємо свої вечори, то на них приходить хто завгодно. Через нашу безмежну ввічливість, любий доне Педро, завжди можна сподіватися до себе на вечір першого-ліпшого моржа, морського слона, чайку й навіть білого ведмедя, — одне слово, дуже непевних гостей! Отож і наші вечори щоразу обертаються на казна-що! Напевне, колонія з часом муситиме відмовитись від будь-яких свят. (Під колонією донья Есмеральда розуміла крижаний Острів Пінгвінів, уважаючи його серцем Всесвіту.)

— Ми ж можемо влаштувати вечір для самих лише пінгвінів! — обурився дон Педро.

— Це було б украй нечемно, любий доне Педро!

— Тоді треба зробити так, щоб не порушувати правил чемності! Оголосімо, що всі мають з'явитися на наш вечір у фраках: адже фраки носимо тут, на Південному полюсі, тільки ми, пінгвіни!

Есмеральда дивилася на Педро, розтуливши дзьоба від захвату.

— Це геніальний вихід! — вигукнула вона. — На вечір до пінгвінів кожен має з'явитись у фраку! Істинно геніальна ідея, любий доне Педро! Я негайно скажу про це всім нашим дамам і панам!

Вона перевальцем побігла, раз у раз спурхуючи (або, може, запурхала, раз у раз підбігаючи перевальцем) до своїх і все гукала кожній зустрічній пінгвінці:

— Ми влаштовуємо вечір! Всі мають прийти у фраках! Що ви на це скажете?

Потім вона оббігала всіх знайомих пінгвінів і кожному, багатозначно підморгуючи, повідомила:

— На найближчий наш вечір неодмінно слід прийти у фраках! Що, хіба не геніальна це ідея?

За малу часину вся колонія вже знала й захоплено обговорювала блискучу ідею дона Педро. Її негайно було втілено в життя. На свій вечір пінгвіни люб'язно запросили всіх мешканців Південного полюса, однак усі запрошені повинні були прийти на вечір у фраках.

Отак і правил чемності дотримували, і жодному мешканцеві Південного полюса, крім пінгвінів, побувати на вечорі не давали змоги.

Свято, заздалегідь обмірковане й чудово підготоване, з самого початку мало успіх. Дона Педро, якому набігла така щаслива ідея, всі вітали як героя вечора.

Аж зненацька у розпалі веселощів серед пінгвінів, на жах усім, з'явився неотеса білий ведмідь Балдуїн.

Та ще й одягнений у бездоганний фрак!

— Ну це вже занадто! — в один голос прошепотіли всі пані пінгвінки.

— Нечувано! — просичали усі панове пінгвіни.

Лише дон Педро й тепер не розгубився.

— Збирайтеся в гурточки, жваво розмовляйте між собою, на ведмедя не зважайте, — порядкував він. — Переказуйте іншим!

Йому всі скорилися негайно, й за хвилину, куди лишень ведмідь потикався, всюди гурточки пінгвінів жваво розмовляли між собою і зовсім його не помічали.

А що в багатьох серця під фраками заходились від страху, таке Балдуїнові й на думку не спадало.

Та мало не кожний пінгвін нишком затремтів від жаху, коли Балдуїн раптом ревнув, перекриваючи розмови:

— Оце така у пінгвінів чемність?!

Завмираючи від переляку, пінгвіни, проте, крадькома дивились, як та велетенська почвара посунула прямісінько до дона Педро, й раптом усі здригнулися від звуку ведмежого голосу:

— Оце так у вас приймають гостей?! — ревнув він. — Оце так відповідають на ввічливе привітання?!

Пінгвіни й дух притаїли. Серця в усіх калатали, мов несамовиті. І лише дон Педро був видимо спокійний.

— Я ще не мав честі чути від вас привітання, — бадьоро відповів він. — Але я залюбки привітаюся з вами перший. Добрий вечір!

Коли ведмідь, — від несподіванки майже нечутно, — прогув "Добрий вечір!", дон Педро ввічливо всміхнувся і тут-таки знову пристав до одного з гомінких гуртків своїх одноплемінців.

— Розмовляйте! Розмовляйте! — прошепотів він.

І тоді, підбадьорені мужньою поведінкою дона Педро, пінгвіни знов відчули себе хазяями на своєму святі.

Побачивши, що ведмідь розгубився, вони заторохтіли скільки духу, раз у раз заходячись із реготу, й навіть не здивувалися, коли непроханий гість, гнівний і набурмосений, посунув геть.

— Ну ж і втер йому носа дон Педро! — у захваті загукали пінгвінки.

А всі панове пінгвіни відтоді почали величати дона Педро — "кабальєро", що в пінгвінів є найвищим почесним званням.

Та зараз славний пінгвін недбалим помахом лівого крильцяти припинив усю шану й хвалу.

— З цими нечемами просто треба вміти поводитися, — проникливе зауважив він. — Якщо ти не розгубишся в скрутну хвилину, вони враз присядуть!

Прадідусева люлька ще курилася, коли він скінчив розповідь.

— То тепер ти зрозумів, хто був героєм на вечорі в пінгвінів? — спитав він.

— Та вже ж не хто, як дон Педро, прадідусю. Тепер ви розповіли цю казочку мовби з погляду пінгвінів, і тому це добре видно. Але мені не дуже подобається такий героїзм.

— Мені також, Хлопчачок. Бо це — салонний героїзм. Його цінують там, де ділять усіх на людей у фраках і простоту. Такий собі пінгвін у фраку полюбляє збентежити гаданого простака так званим витонченим поводженням, а решта пінгвінів оголошує свого родича героєм. Але ж пиха й станові забобони — це не прикмети героїв. По-моєму, якраз навпаки: твердо стати проти будь-якого забобону, — як Ян Янсен, — осьде справжній героїзм. А тепер підкинь лиш у грубку вугілля, Хлопчачок!

Я з'їхав з отоманки, пошкандибав до грубки й заходився підсипати вугілля, а сам думав про те, що ось Старий Хлопчак розповів ту саму казку двічі — і обидва рази цікаво й весело. От так штука! Мені й самому захотілося щось таке втнути. Через

те я не квапився, підкидаючи вугілля, бо подумки складав вірша, який пасував би до цієї оповідки. Потім я розказав його прадідусеві:

Той, хто за мудрих, за найкращих

Себе вважає та своїх,

У кого всі чужі — ледащо,

Хто за нещасних має їх, —

Хай не витає в небесах —

Полуда в нього на очах!

— Браво, Хлопчачок! — засміявся прадідусь. — Ти що старшаєш, то розумнішаєш! Випадок рідкісний, але приємний.

— Дякую за лаври! — сказав я. — А ви прочитаєте мені свою баладу, прадідусю?

— Ну, балада, — завагався старий, — це, мабуть, буде перебільшення. Краще сказати — баладка.

Він дістав з кишені списану паперову торбину й, коли я знову вмостився на отоманці, прочитав:

Баладка про мишенят

— Мишенята-мишенятка! —

Знай годинник цокотить. —

Лихо! Там, де ваша хатка,

Мурдібурді-кіт сидить!

Мишенята-мишенятка, —

Бачу вуса білі я!..

Лихо! Вискочило з хатки

Мишеня Цецілія!

Мишенятко, мишенятко

Ухопив котисько наш!

Заспівали по біднятку

Мишачий жалобний марш.

Мишенята-мишенятка,

Кіт і вас піймає теж!

Стрімголов летіти з хатки —

Це геройством не назвеш!

Прадідусь заховав паперову торбинку до кишені, а я сказав:

— Гарна баладка, прадідусю! Але ж вона про те, в чому немає героїзму.

— Саме тому, Хлопчачок, і стає зрозуміло, в чому героїзм. Герой, наприклад, повинен уміти зважувати небезпеку, на яку він себе наражає. Наосліп кидатись назустріч небезпеці, як мишеня Цецілія, — то ще не геройство. До речі, мені оце згадалася оповідка про короля та блоху. Я б хотів…

Прадідуся перебила горішня бабуся. Вона гукнула нам з другого поверху:

— До вас гості! А за півгодини йдіть обідати!

— То я розкажу тобі цю оповідку по обіді, — зітхнув прадідусь. — А що ж це там до нас за гості?

Тієї миті у двері постукали. Увійшла по-зимовому вкутушкана — в хутряній шапці, в пальті з хутряним коміром, з хутряною муфтою в руках і в облямованих хутром черевиках — моя долішня бабуся.

— Добридень, Хлопчаки! Та й тепло ж у вас! — засапано сказала вона, тоді поклала свої хутра на комод, сіла в крісло й повела далі: — Я приходила сюди нагору до крамниці, — у Поя Сливи такі дешеві вовняні шкарпетки! — та й думаю собі: а зазирну лишень до хворих поетів.

— Красно дякуємо за честь, Анно! — заявив прадідусь і злегенька вклонився.

— Щиро вітаємо нашу давню музу! — підхопив я.

— То вам із мене смішки, еге ж, Хлопчаки? — долішня бабуся сказала це кумедно-сердито, як колись, — тоном, який ми обоє так любили. — З мене вам самі сміхи та хіхи, а як горішній бабусі, то й віршики читаєте!

— Помиляєшся, Анно! — відповів їй прадідусь. — Ми їй не читали віршика про Генрі та його вісімнадцять тіток — вона під дверима підслуховувала!

— Підслуховувала, кажете? Ой лишенько! — Долішня бабуся просто-таки жахнулася. (А ми ж добре знали, що вона й сама залюбки підслуховує під дверима.)

Вона заозиралася довкола, мов чогось шукала, — чи не списаного віршами паперу? — й запитала:

— А де ж той вірш? Прочитайте його мені.

Я вже хотів був сказати: "Авжеж! З радістю!" — та раптом згадав, що написав того вірша на обкладинці "Моряцького щорічника" і їй нізащо не можна його показувати: вона негайно повідомить про це горішню бабусю.

І прадідусь, певно, думав, про те ж таки. Бо він квапливо сказав:

— Вірш про Генрі дужче пасує горішній бабусі, а не тобі, Анно. Ти якась витонченіша, і тобі треба прочитати вірші делікатніші — скажімо, про мишку, яка у вічі котові заявила, що вона про нього думає.

— Цього ж вірша і я не знаю! — вигукнув я.

— Так, Хлопчачок. Отож я вам і розкажу його обом. Слухайте! — Старий заплющив очі, трішечки подумав і почав розказувати напам'ять:

Балада про мишку, що прогнала кота

Сіреньку мишку — лихо!

Спіймав котисько вмить,

І ось маленька тихо

Перед котом сидить.

Не писне, не підскочить,

Не кинеться бігом, —

Сидить, уп'явши очі,

В мучителя свого.

Гукає кіт: — Ну, мишкам

Годиться танцювать.

Завдай роботу ніжкам,

Нехай подріботять!

І враз на мишенятко

Напав великий гнів, —

У нього, кришенятка,

Аж ніс почервонів.

Слова, давно готові,

Вже рвуться із грудей:

— Що? Танцювать котові?!

Та краще сто смертей!!

Поганцям догоджати

Шукай охочих десь!

Мене ж вам не зламати —

Я вмру, зберігши честь!

Тремтіла з гніву мишка…

Та гляне — де ж це кіт?

Тихенько, тихо, знишка

Утік — пропав і слід!

Так біг, заткнувши вушка,

Аж хутро рвав нове…

А мишка-одчайдушка

І досі там живе!

Долішня бабуся в захваті заплескала в долоні.

— Хлопче! — вигукнула вона. — Та це ж пречудовий вірш. А більш у вас таких нема?

— Не можна передавати куті меду, Анно, — сказав прадідусь. — У мене правило — не перегодовуй рідних ні цукерками, ні віршами. Он, може, Хлопчачок розкаже тобі вірша про ведмедя й білочку. Я написав його кілька років тому. Ти ще пам'ятаєш його, Хлопчачок?

Я заплющив очі, подумав, згадав початок вірша, хутенько повторив його подумки, тоді розплющив очі, заявив, що можу розказати віршика напам'ять, і розказав:

Ведмідь та білочка

Найдужчий в лісі звір ведмідь

Був зовсім не зухвалець,

Та примудрився наступить

Він білочці на палець.

Не мовив, як звичай велить:

— Даруй, ласкава пані! —

Не диво! Це ж тобі ведмідь —

Манери в них погані.

Хоч смійся тут, хоч голоси…

Та білочка: — Стривай-но!

Ану вернись і попроси

Пробачення негайно!

Ведмідь із дива аж спіткнувсь

Об кучеряву тую

І до маленької нагнувсь:

— Як кажете? Не чую!

А білка, не шукавши слів,

Знов голосок підносить:

— Той, хто на ногу наступив,

Пробачення хай просить!

Нехай ти дужий колодій,

Мене тобі й не видко, —

Такі манери, пане мій, —

Це, знаєш, просто бридко!

Отак у лісі на валу

Стояла білка боса

І лапку тицяла малу

Бурмилові під носа.

Бурмило білки не жене,

Оторопівши з дива,

Та як ревне: — Прости мене,

Сусідко милостива!

А білочка: — Гаразд, гаразд! —

Відказує поважно. —

Та не забудь — на другий раз

Дивись кругом уважно!

— Та не забуду! — їй ведмідь

Сказав із сміхом дружнім.

Той і ведмедика навчить,

Хто вміє бути мужнім!

Коли я скінчив, долішня бабуся спершу трохи помовчала, а тоді тихенько запитала:

— Ви — справжні, великі поети, еге ж, Хлопчаки?

— Бачиш, Анно, те, що нам хочеться повідомити комусь, ми вміємо сказати віршами, — відповів прадідусь, — і, звичайно, робимо це краще, ніж Паульхен Пенк, що ото складає віршовані привітання молодятам. Це правда. Але так само правда й те, що ми не такі великі поети, як добродій Гельдерлін, якого ти не знаєш.

— Це чи не той добродій Гельдерлін, що часто приїжджає сюди на курорт? Такий здоровий, чорний, завжди грає в теніс.

— Ні, Анно, не той, — засміявся прадідусь. — Той Гельдерлін уже давно помер. Бо й великі поети вмирають.

Долішня бабуся зітхнула (вона любила зітхати). А далі горішня бабуся гукнула нас обідати.

Ми, звичайно, пропустили вперед долішню бабусю, а самі, навантажені її хутрами, пошкандибали вниз слідом за нею. Дорогою прадідусь потихеньку спитав мене:

— Ти розумієш, який саме героїзм описано в обох цих віршах?

— По-моєму, це те, що називається "не хилити голови перед силою".

— Так, Хлопчачок, можна називати це й так. А можна — двома словами: громадянська мужність. Вона часом буває потрібна навіть у спілкуванні з твоєю горішньою бабусею.

Ці слова прадідусь прошепотів уже внизу — він тільки-но стулив губи, як горішня бабуся вказала кожному його місце за столом.

Їли ми солянку з сушеної риби, картоплі, цибулі та солоних огірків. Цю страву завжди готували в нас у ті дні, коли наш катер вирушав до Гамбурга.

По обіді прадідусь ліг годинок на дві відпочити, а я знов побрався на горище писати вірш про громадянську мужність. Виходило непогано, бо солянка — страва не дуже тяжка. Писав я, зрозуміло, на шпалерах.

Коли, вже надвечір, прадідусь і собі вибрався на горище, я сказав йому:

— Шпалери стали дорожчі: на звороті вже є новий вірш — "Балада про короля та пастуха". Хочете послухати?

— Ні, Хлопчачок, спершу послухай оповідку про короля та блоху, яку я збирався розповісти тобі перед обідом.

Не закурюючи цього разу люльки, без довгого вступу, він, сидячи в кріслі на колесах, розповів:

ОПОВІДКА ПРО КОРОЛЯ ТА БЛОХУ

Був собі в давнину король, який страшенно гидував блохами та блощицями. А тоді не було ні порошків, ані розприскувачів проти цих настирливих комах, через те навіть королів кусали блохи та блощиці. І лише одного короля вони майже ніколи не кусали. Бо він щовечора, перш ніж лягти спати, як стій, в усіх своїх королівських шатах, залазив у ванну. І коли яка блоха (або яка блощиця) заблукала вдень у

королівському вбранні, вона, злякавшись води, миттю вискакувала на поверхню, а там її враз хапав особливо спритний Двірський Ловець Бліх. Отоді його величність міг рушати на спочинок, не боячись нестерпних комах.

Слава про короля, якого майже не кусали блохи, розійшлася поміж людьми й поміж комахами.

І ось одна блоха постановила собі дозолити саме цьому королеві! Намір, можна сказати, героїчний, коли не забувати про несхибного Двірського Ловця Бліх: адже для блохи тут ішлося про життя і смерть!

А проте ця блоха перейшла (чи то перескочила) від слів до діла, а саме: стрибонула в королівський чуб.

Цілісіньку днину висиділа вона в королівському чубі, ані ворухнувшись. Одного разу її замалим було не придушило важезною королівською короною, але вона встигла відскочити й сховатися в хащах королевої чуприни.

Увечері, коли король, як звичайно, вліз в усьому вбранні у ванну, блоха таки набралася страху. "Ану ж, — думала вона тремтячи, — цей король пірне у воду з головою?" На щастя, такого не сталося. Блоха вийшла сухою з води й опинилася в королівській спальні.

А тільки-но його величність відпустив Двірського Ловця Бліх і проказав молитву на сон грядущий, блоха, зголодніла за день, вискочила з королівської чуприни, пострибала по потилиці, залізла під королівську нічну сорочку й досхочу напилась королівської крові.

Відчувши, що його щось укусило, король залементував, мов несамовитий. На той лемент негайно пригнався Двірський Ловець Бліх і тут-таки щонайпильніше обстежив королівську нічну сорочку.

Та тільки марно. Бо блоха вже знов сиділа добре схована в короля в чубі й навіть задрімала. Нікому й на думку не спало шукати блоху в чуприні його величності.

Цілісінький тиждень глузувала хитра блоха з короля, королівського Ловця Бліх і всіх двірських комахознавців, що їх король закликав на допомогу. А на восьму ніч вона так розперезалася, що пострибала з чуба вниз не звичайним своїм шляхом — потилицею, а по обличчі. Цього разу король вчасно відчув, як вона стрибала, вгледів її на кінчику свого носа й — хап! — спритно спіймав двома пальцями.

— А що, попалася-таки? — гукнув його величність. — Тепер не втечеш!

Та зненацька королю спало на думку, що ця блоха, вважай, уже королівської крові. А в законі виразно сказано, що кожна особа королівської крові має одержувати при дворі житло й платню.

— Закон є закон, — зітхнув король.

Він подзвонив у дзвоник, викликав камердинера та Ловця Бліх і, гордовито показавши спійману блоху, скрушно промовив:

— На жаль, ця блоха вже королівської крові. Нехай двірський коваль скує їй золоту корону й золоту кліточку. Один раз на день я власною королівською персоною годуватиму її,

просунувши їй крізь грати кінчик мого пальця. Робіть, як звелено!

Отож Двірський Ловець Бліх узяв блоху під свою опіку й держав у коробочці з дірочками для повітря, поки зробили золоту корону й золоту кліточку.

Відтоді блоха королівської крові живе в королівському палаці всім на подив і на заздрість і з ранку до смерку проклинає власний героїчний подвиг, що зробив її невільницею золотої клітки.

Аж тепер прадідусь знову заходився коло люльки.

— От на думці крутиться те слово, яким слід назвати подвиг цієї блохи, — промимрив він, — а ніяк не згадаю. Від давньої назви кіннотника…

— Може, "гусарство"? — нерішуче сказав я.

— Так, Хлопчачок! — вигукнув старий. — Так, саме воно! Ти добре знаєш мову! Саме "гусарство" хотів я сказати. Бо те, що зробила блоха, таки й було гусарство. Для нього потрібна відвага, дотепний розум і самовладання.

— То такі "гусари" — вже й герої, прадідусю?

— Гм… — Люлька тепер знов мирно курилася. — Бачиш, Хлопчачок, хто зважується на такі гусарські витівки, той справді виявляє певний героїзм. Він не наосліп кидається в пащу небезпеки, він зважує небезпеку розумом. Але ж ця блоха вчинила свій гусарський подвиг, власне, тільки з любові до небезпеки. А шукати небезпек заради просто небезпек, по-моєму, не дуже мудро. Нікому це ні до чого.

— І в пастухові з моєї балади є гусарство, — сказав я, — а проте, може, він — справжній герой? Прочитати вам баладу, прадідусю?

— Ну, як вона про гусарство, Хлопчачок, то прочитай.

І я прочитав зі звороту шпалери:

БАЛАДА ПРО КОРОЛЯ ТА ПАСТУХА

Всім казав король Петриній

У далекі давні дні:

— Люди в будь-якій країні

Упадуть до ніг мені.

Буде влада скрізь моя,

Всюди паном буду я!

А пастух один, бідаха,

Нахваляння ці почув.

— Ну, — промовив, — це-то птаха!

Стій же, я його провчу!

Чи король, чи хто простий, —

Зневажати нас не смій!

Пастухові-бо в челядні

Розповіли молодці,

Що король не день, не два дні

Носить маску на лиці.

І пастух:

— От, як живу, —

Маску з нього я зірву!

Став він лестощів учитись

Від світання й до зорі

(Не кривіться: не пробитись

Без облуди при дворі!) —

Вже державцеві навік

Він найближчий чоловік!

Ось одного разу й каже

Наш пастух, немов у жарт:

— Мій владарю, все поважне

Хоч на мить забути варт.

А змінім для сміху роль:

Ви — пастух, а я — король.

В першу мить від жарту того

Геть король позеленів,

Ну а потім — ні, нічого —

Обернув на ласку гнів.

Зуби блиснули дрібні:

— Поміняймось, чом би й ні?

Мов дитя в цікаву казку,

Поринає в гру король,

Золоту скидає маску

І корону й каже: — Зволь! —

Перебрались — раз та два.

Тут і сталися дива.

Як гукне пастух до варти:

— Гей, хапайте чужака! —

Ну, оце-то вже не жарти,

Ані забавка яка…

Наш король заголосив

(Знав би — маски не носив!)

Вже за мурами темниці

Під замком король сидить,

А в палаці — подивіться! —

З пастухом іде обід.

Коли враз (і так бува!)

З себе маску він зрива!

— Придивіться-но, — гукає, —

Не король я зовсім, ні!

Я пастух, що тільки й має

Сонце, степ, зірки ясні.

Ваша варта — ой-ля-ля! —

Посадила короля.

Я науку дав, тирану.

Дяка ж вам за хліб, за сіль, —

Більш не хочу я обману

І піду собі звідсіль,

Ви ж прийміть це все за сон

Знов садіть його на трон.

Та народ гукнув: — Не треба

Нам тирана королем!

Раз ти любиш сонце й небо,

Ми тебе собі берем!

Надягай же маску знов,

Нами прав і будь здоров!

Та пастух відмовив: —Люди!

Ось вам відповідь моя:

Коли править вами буду,

То без маски буду я! —

Знявся гомін між людьми:

— Слава, слава, згодні ми!

Утішались бідні люди,

Що король у них — пастух,

Бо скінчився дух облуди

І повіяв правди дух.

То зривай же й ти в житті

Маски прості й золоті!

Коли я скінчив, прадідусь тільки вигукнув:

— А, бодай йому! — Більше нічого.

Та від цього "А, бодай йому!" я хтозна й як запишався, бо це означало, що моя балада сподобалася прадідусеві. Він згодився, що пастух — справжній герой.

— На це завжди треба неабиякої мужності — зривати маски з можновладців цього світу. А коли в людини ще й дотепний розум, як у твого пастуха, коли вона важить життям, та ще й не з честолюбства, а з обурення несправедливістю, — то це вже не гусарство — це героїзм.

— А герой неодмінно чинить добро, так, прадідусю?

— Здебільшого так.

Старий під'їхав на своєму кріслі до вікна й задивився на темне море й низку вогнів над причалом.

— Героїчні вчинки, — сказав він, — це наче оті вогні внизу, — дороговкази у світі несправедливості й сваволі, їхнє світло додає відваги людям.

Поглянувши на прадідусеве обличчя на тлі вікна — сиву чуприну, великий ніс, бороду, — я раптом подумав собі: "Може, оце такий був із себе Гомер, що понад дві тисячі років тому описав подвиги давньогрецьких героїв?"

І тому я попросив прадідуся прочитати з зошита в чорній ceратовій обкладинці якийсь його вірш про Геракла.

Як кожний поет, прадідусь не змусив себе довго умовляти.

Він попросив мене увімкнути світло, що я й зробив. Маленьку кімнатчину залило яскраве світло, шибки обернулися на дзеркала, а Гомер — на мого прадідуся.

Старий узяв з комода зошит, трохи погортав його й сказав:

— У твоїй баладі пастух, щоб зірвати маску з короля, пустився на хитрощі. От і я прочитаю тобі вірша про те, як Гераклові одного разу також довелося пуститися на хитрощі.

І він, поклавши зошита на бильце свого крісла, прочитав:

Балада про Геракла та амазонок

Геракл у дні старовини,

Як з міфів нам відомо,

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

От якось мусив він піти

До амазонок, діти,

Щоб звідти пояс принести

Цариці Іпполіти.

Отож і вирушив, сумний,

З вояцьким легіоном

Туди, де мешкали вони, —

До царства амазонок.

Чого ж він був сумний такий? —

Спитаєте ви, діти.

Бо там жили самі жінки,

В тім царстві Іпполіти.

Герою ж ані воякам

(Немає що й казати!)

Нітрохи не хотілось там

З жінками воювати.

Та вже сумуй чи не сумуй —

В палаці лиш освоївсь, —

Сказав: — Царице, подаруй

Мені свій срібний пояс!

Цариця випнула губу:

— Що, пояс? Я не знаю...

Хіба піду, — ти тут побудь, —

Фельдмаршалки спитаю!

Коли богиня Гера — блись

В цариці біля трону

І їй тихенько: — Бережись:

Прийшов він по корону!

Тут Іпполіта як гукне,

Труснувши головою:

— А, ти прийшов дурить мене?

Готуйся йти до бою!

І не оглянулись, коли

Кругом заклекотіло,

І амазонки, як орли,

Летіли в битву сміло.

Герой же кроку не ступив —

Вагався до останку,

А потім спритно захопив

Фельдмаршалку за бранку.

На скелю він її відніс,

Де лиш орли гніздились,

Підняв і позирає вниз,

Де амазонки бились.

— Ой-ой, не кинь її, ні-ні! —

Почулось ту ж хвилину.

— Віддайте пояса мені,

І я її не кину!

— Фельдмаршалка потрібна нам!

Гукнула Іпполіта, —

Верни її в палац мій сам

І пояса візьми там!

Отак скінчилася війна

(Герой зробив це тонко!).

О Іпполіто чарівна,

Прегорда амазонко!..

Уже ти з трону устаєш

І, не зронивши й звуку,

Герою пояс подаєш,

А він цілує руку

І каже: — Дяка щира вам! —

Вклоняється їй чемно,

Дає чолом усім жінкам —

І в путь, поки не темно…

Тому-то у старих книжках

Натрапить, хто охочий:

Геракл на їхніх сторінках —

Приборкувач жіночий!

Коли прадідусь згорнув зошита, я засміявся і сказав:

— Ну, це був веселий подвиг! Бувають веселі подвиги чи ні, прадідусю?

— Та скільки завгодно! Знаєш що? Поговорімо про це докладніше завтра, Хлопчачок! Сьогодні ми вже чимало з'ясували про героїв. Твердо знаємо, що іноді ступити на незнану землю, спалити за собою всі мости — справжній геройський подвиг. Ти показав це у вірші про Генрі та його вісімнадцятьох тіток. А можна було б показати це й на прикладі Христофора Колумба. З'ясували ми також те, що громадянська мужність, людська гідність перед лицем можновладців — то героїзм. Правда, герої можуть бути і такі, як твій пастух, і такі, як пінгвін.

— І те, що не всяке гусарство — це геройство, прадідусю.

— Так, Хлопчачок. А завтра поміркуємо про те, чи завжди героїчний вчинок — смертельно поважна справа, чи бувають і веселі героїчні вчинки. Сам я хотів би про це поміркувати просто зараз. А ти піди вниз та пограй з горішньою бабусею в лото. Вона так любить лото, а нам треба бути уважними до неї.

— Та вона ж махлює! — вигукнув я. — Вона обмахлює будь-кого на острові!

— Тоді махлюй і ти, Хлопчачок! Але стережися! Горішня бабуся страх сердиться, коли помітить, що хтось махлює.

Я, зітхаючи, пошкутильгав на другий поверх грати з горішньою бабусею в лото. Та цього разу навіть не дійшло до гри. Унизу я почув голоси, що линули з їдальні. Там два дуже мені знайомі голоси, здавалося, читали по черзі якийсь вірш.

Тоді я стиха підкрався до дверей їдальні й прислухався, хоча в коридорі стояв добрячий холод.

Не хто інший, як дві мої бабусі розказували напам'ять Шіллерову баладу "Рукавичка". Коли одна збивалася, то враз підхоплювала друга. Вони проказували вірша так палко, наче перебрали яєчного лікеру. Аж ось долішня бабуся піднесено закінчила:

Рукавичку в лице їй жбурнув юнак:

— Не потребую ваших подяк. —

І покинув її ту ж хвилину.

Після цього обидві старенькі дами заплескали самі собі в долоні, похвалили одна одну й заходились гомоніти… про героїв.

А що я сьогодні наслухався про героїв по зав'язку, то вже хотів був чкурнути звідти, та розмова несподівано звернула на інше.

— Мабуть, наш старий не проживе, — сказала горішня бабуся. — Хвороба його тяжча, ніж він думає. Хлопчачкові я про це сказати не можу. Завтра прийде лікар. Хлопчака на той час треба десь вирядити з дому. Я йому скажу, що ти запрошуєш його на каву з тістечками, Анно.

— Що це ти, Маргарето! — почув я голос долішньої бабусі. — У нього ж болить нога!

— Нехай трохи прошкандибається до вас наниз. Молодому не буде й вади!

Мені зразу відхотілося слухати далі. Я тихо пошкутильгав на другий поверх і заліз у постіль.

Тієї ночі я не мав бажання ні читати, ні писати і заснути ніяк не міг, бо мені все не йшло з думки, що настане такий день, коли в мене більше не буде прадідуся.

СЕРЕДА,

в яку ми сміємося, бо нам сумно. Отож цього дня мовиться про веселих героїв. Між іншим виявлено, що долішня бабуся марить фальшивими героями, з'ясовано, що ті, чиїм фахом є смішити інших, часто невеселі люди; показано, що Геракл був героїчний трудівник і що кабанчик з годинником на ратичці —

не просто химерник знічев'я. Закінчується день цілком несподівано — молитвою.

Добре напуганого — в зимовому пальті, шапці-вушанці, з товстим шарфом на шиї — вирядили мене другого дня вранці до долішньої бабусі.

Я нічим не виказав, що знаю про недугу прадідуся й про те, що має прийти лікар. Прадідусеві я сказав якомога веселіше:

— Знаєте, наша долішня бабуся також цікавиться героями. Як спитає про щось таке, розповім їй про якогось кумедного героя. Ми ж сьогодні й так і так говоритимемо про веселі подвиги.

— Авжеж, Хлопчачок, — відловів прадідусь. — А тим часом і я тут поміркую про кумедного героя. Може, й складу якусь оповідку. А після обіду розповім її тобі.

— Згода, прадідусю!

Ми розлучилися сміючись, хоча обидва знали, що сьогоднішній лікарський огляд — річ дуже поважна.

І все ж таки дорогою в долину, — п'ята в мене боліла, і я, замість шкутильгати наниз сходами, з'їхав фунікулером, — поки я в добрячий мороз і вітер того дня дибав голою каштановою алеєю до оселі долішньої бабусі, яка так любила сміятися, мені на думку, попри весь страх за прадідуся (а може, саме через цей страх), спадало все саме тільки веселе. Коли я зайшов до великого жовтавого будинку під двома каштанами, мене, як завжди, привітав, мало не збивши з ніг, старенький сенбернар Уракс.

— Дорогою в мене почав складатися віршик, — оговтавшись, сказав я долішній бабусі: — Можна мені піти на горище й там придумати кінець?

— Тільки щоб потім прочитав його мені, Хлопчачок, добре? І дай слово честі, що не будеш занадто себе виморювати. Твоя голова ще дуже замала для великих думок.

— Слово честі, бабусю! — врочисто пообіцяв я. — Ніяких великих думок у мене в голові немає. Я просто бавлюся.

— Ну то роздягайся, повісь усе на вішалку й гайда на горище. Ураксе, геть на місце!

Старенький пес жалібно поглянувши на мене, потюпав у відчинені двері до Пташиної кімнати, де були розставлені під склом опудала пташок і де взимку стояла Ураксова будка. А я побрався на горище й, наробивши там гуркоту, влаштувався нарешті в малій кімнатчині під дахом, витяг з кишені теслярського олівця, якого прихопив із дому, й заходився писати вірша на білій стіні, бо в долішньої бабусі мені було вільно робити що заманеться. Крім того, я ще придумав одну оповідку й записав її на звороті велетенського плаката, який запрошував на перегони вітрильників, що відбувалися тридцять років тому, — плакат, скручений сувоєм, лежав на канапі.

Десь о другій на горище вибралася моя долішня бабуся. Уракс, ще й досі з повними жалю очима, дріботів за нею.

— Що це з Ураксом? — спитав я. — Чого він на мене дивиться з таким докором?

— Бо ти ж колись і його брав на горище віршувати, — пояснила долішня бабуся. — А тепер він, мабуть, здається тобі дуже старим, от йому й гірко.

— Стривайте, бабусю! — скрикнув я. — Ви ж самі прогнали його в будку! А я його ніколи й не думав брати на горище. Бо собаки заважають віршувати!

На це вона цілком несподівано сказала:

— То тобі не до душі старі собаки?

— Отакої! — обурився я. — Уракса я люблю так само, як і любив. І потім — мені куди краще бавитися з прадідусем, ніж із своїм товаришем Джонні-Свистуном. А тим часом нашому Старому Хлопчакові вісімдесят дев'ять, а Джонні-Свистуну чотирнадцять!

— Правда твоя, Хлопчачок, я про це якось не подумала. Ти ж поет, а це зовсім інша річ. То що ти там звіршував?

— Про героя, бабусю. Оно на стіні.

Вона, вдавано жахнувшись, сплеснула руками:

— Ви, поети, що рік то дужче одбиваєтеся глузду! Ти це вже пишеш вірші на стінах?.. Ну ж бо прочитай. Я не взяла окулярів.

Тоді я став навколішки біля Уракса й, гладячи його по довгій шерсті, щоб помиритися, прочитав:

Балада про Мартіна Мойрера

З героїв він герой був

Та ще й шукач пригод.

— Наш славний Мартін Мойрер! —

Гукав народ.

На рингу нездоланний,

Невтомний на авто:

Ніколи не здогнав би

Його ніхто.

Він був стрілець умілий:

У птаха, що летів,

І в скроню б легко вцілив,

Якби схотів.

Підводник, і сапер він,

Й пілот — і все один.

А треба, то й шпалер вам

Наклеїть він.

А грає! А готує!

Ну просто… просто ох!

Танцює і жартує,

Немов сам бог.

Його любили діти,

І мавпи, й світ увесь,

І, ніде правди діти,

Ще й власний пес:

Зубиська — грізна зброя,

А сам — пекельний змій!

Смішило це героя:

— Страшненький мій!

Не однії пригоди,

І слави, і тривог,

Знегоди й невигоди

Зазнали вдвох.

Дивитись вибігали

Усі:

— Герой іде! —

Та зроду не здибали

Його ніде.

І ти не мрій: "Ось Мартін

Іде і пса несе!" —

Бо вигадав їх автор,

Оце й усе.

Коли я скінчив, сенбернар Уракс був видимо втішений баладою і вже не поглядав на мене з докором. Зате долішню бабусю мій вірш нітрохи не тішив.

— Як ти смієш кепкувати з такої чудової людини ще й казати, що таких узагалі не буває на світі? — обурювалася вона. — Я, наприклад, страх люблю читати книжки про таких людей. Згадай-но відважних рицарів! Згадай благородного Зігфріда!

— А прадідусь каже, що Зігфрід зовсім не герой, — швиденько сказав я. — І по-моєму, це сміх — герой за фахом! Я ось на цьому плакаті написав маленьку оповідку про одного кумедного рицаря... Хочте послухати?

Проти цього долішня бабуся не могла встояти. Щось промимривши про холодну картоплю й вистиглу тушену моркву, вона покірно бухнулась у крісло — благеньке крісло-гойдалку — й зітхнула:

— За цими поетами усе в господі йде шкереберть... То читай уже, Хлопчачок.

Тоді й я сів на величезний моток линви, зачекав, поки Уракс умоститься в мене біля ніг, і став читати:

ОПОВІДКА ПРО НЕПЕРЕМОЖНОГО РИЦАРЯ ПАМПУШОТА

Хто народився сином рицаря, тому й самому доля прирекла колись та стати рицарем. Дарма що він, скажімо, куди дужче любив співати пісень або грати на арфі, йому доводилось навчатися мистецтва турнірного бою — верхи на коні й зі списом у руках. А пісні нехай співають мандрівні співаки — міннезінгери.

Колись в одного рицаря народився син. Назвали його Пампушотом. Він змалечку був пухкенький і вайлуватий, та таким лишився й на цілий вік. І цілий вік полюбляв він їсти всілякі ласощі та співати пісень і складати вірші. А рицарство його ну аж ніяк не вабило.

Та, на жаль, був він сином рицаря й мусив навчатися фехтувати, їздити верхи, стріляти з лука та всякого іншого марного рицарського діла. Пампушот часто думав собі: "Ніж учитися такого безплідного ремесла, то краще вже співати й віршувати!" Одначе Пампушотів батько був немилосердний. Він посилав сина на соколині лови й полювання на оленів, раз у раз змушував битися на списах задля майбутніх турнірів. Лише вечорами Пампушотові дозволено було бренькати на гітарі,

стоячи під балконом у високородних дам, таких само гладких, як і дурних, і виливати в жалюгідних віршах своє вигадане кохання до них.

Аж ось Пампушот дійшов тих літ, коли висвячують на рицаря. А треба сказати, що він був до цього анітрохи не готовий, бо доклав надто мало праці до опанування рицарського ремесла, зате нишком багато віршував.

Та чи то випадком, чи з веління долі, він за кілька днів до вирішального турніру дав своєму коневі, — дуже, між іншим, смирній тварині, — повний ківш солодкого сиропу — у винагороду за довгу подорож. І Пампушотові впало в око, як жадібно й ласо допався до того почастунку кінь. Отоді Пампушотові й набігла дивовижна, зовсім не рицарська думка.

— Якщо коні так люблять сироп, то нехай же сироп зробить мене єдиним непереможним рицарем у світі!

Щоб здійснити цей задум, треба було заздалегідь підготуватися. Насамперед Пампушот замовив собі обладунок, такий страховинний, як ні в кого з рицарів далеко навкруги; по-друге, наказав зробити собі такий спис із невиданим закарлюченим вістрям, що наганяв на супротивника великий страх і трепет самим уже своїм виглядом; по-третє, він дещо втнув із хвостом свого коня. Але що саме, того він нікому з рицарів не розповів, поки й жив.

У день турніру, що мав вирішати, чи буде Пампушот рицарем, він справив величезне враження на всіх, а особливо на дам у шпичастих капелюшках з вуаллю.

— Хоч він трохи й тілистенький, — шепотіли вони на вухо одна одній, затуляючи вуста руками в рукавичках, — а проте здається справжнім сміливцем і героєм!

Рицарі ж дивилися на Пампушота недовірливо й трохи сердито, бо він був не такий, як усі вони.

Змагання верхівців, коней і списів, щоразу як з'являвся Пампушот, ставало чудернацькою виставою. Тільки-но гладкий рицар у страхітливому обладунку наставляв свого страховинного списа й кидався на супротивника, у того враз харапудився кінь і, перше ніж верхівець устигав приборкати його острогами й поводами, мчав учвал, увесь тремтячи, напевне, зі страху, поза Пампушотового коня й, немов благаючи милосердя, починав лизати йому хвіст.

Семеро Пампушотових супротивників мусили припинити боротьбу, бо не змогли втримати своїх коней.

Кінець кінцем турнірним суддям не лишилося нічого іншого, як тільки висвятити непереможного Пампушота на рицаря.

Відтоді так бувало завжди, поки й жив Пампушот на світі: він перемагав на кожному турнірі, дарма що жодного разу не збив своїм списом з коня жодного рицаря. Наслідки змагання завчасу вирішував супротивників кінь.

Чимало рицарів замовили собі достоту такий обладунок, як у Пампушота, сподіваючись, що його страхітливий вигляд налякає супротивникового коня. Але все було марно. Ворог нападав на них так само, як і завжди, і, як завжди, їм доводилося битись до загину. І тільки на Пампушота ніхто так і

не зміг ніколи напасти, й він виходив з герцю неушкоджений і нездоланний, поки й жив на світі.

На його надгробку, що зберігся до наших днів, можна прочитати:

Тут спочиває Пампушот-герой.

Той, хто був непереможний, всім на подив,

хто жах на супротивника наводив

на кожному як є турнірі.

Спочинь же в мирі!

І дуже мало хто знає, що Пампушот, відколи став рицарем, жодного разу навіть не подумав удосконалюватися в турнірному мистецтві, а, перебравшися на міннезінгера, віршував і складав людям пісні. А коли йому все ж таки доводилося брати участь у турнірі, він незмінне без боротьби ставав переможцем. Лише одному своєму колезі-міннезінгерові Пампушот якось звірив свою таємницю. Від цього міннезінгера й довідалися про неї нащадки: розумний низенький рицар, знаючи, що коні страх люблять сироп, який їм перепадає дуже рідко, щоразу перед турніром зволожував хвоста своєму коневі найсолодшим у світі сиропом.

Я скінчив читати свою оповідку й підвівся з товстої моташки корабельної линви. Уракс потягся й собі став на рівні ноги. Тільки долішня бабуся так само сиділа в своєму поламаному кріслі-гойдалці.

— Та який же з нього рицар, Хлопчачок, із цього Пампушота? — сказала вона. — Який із нього герой?

І тоді я відповів їй так:

— Люба моя долішня бабусю! Дозвольте вашому чотирнадцятирічному онукові пояснити вам, що в прилюдних змаганнях, як-от турніри, бокс, футбол чи перегони вітрильників, перемогу й нагороду завжди здобуває найспритніший. Так самісінько, як швець дістає нагороду за найкращі чоботи, столяр за найкращий стілець, пекар за найсмачніший хліб, а поет за найкращу книжку. Усім їм дають нагороду за майстерність. Але майстерність — це ж не героїзм. Це тільки високе вміння. Володіння своїм ремеслом. Та коли ти серед цих комедіантів-рицарів, серед цього їхнього героїчного цирку просто собі співаєш як умієш, та ще й спритно глузуєш із нього, — це вже щось близьке до героїзму. Іти не в ногу — одному з усіх — це інколи є хода героя!

Бідолашна моя долішня бабуся зрозуміла хіба що половину з того, що я виголосив, — це було написано у неї на обличчі.

І вона потвердила мій здогад, бо промовила, зітхнувши:

— Ви, великі поети, своїми великими думками хоч кого зіб'єте з пантелику. Тепер чи зможу я любити прекрасного сміливця Зігфріда так, як колись?

— Ну, зате картоплю, тушковану моркву й фрикадельки ви, мабуть, любитимете, як і завжди, — хитресенько сказав я.

Аж тут моя долішня бабуся раптом підхопилася зі свого крісла-гойдалки й загомоніла:

— Твій долішній дідусь уже, либонь, давно сидить у кухні, дожидаючи обіду, і гадки не має, що його дружина стовбичить десь на горищі й через якісь хлоп'ячі вигадки не робить свого діла! Ото лихо! І що тільки ви, поети, коїте нам, господиням! Правду казала твоя горішня бабуся!

Вона випливла з кімнатки й пошуміла сходами наниз.

Уракс, певне, помітивши, що ми з бабусею не цілком дійшли згоди, завагався — іти йому за бабусею чи ні, й очікувально дивився на мене.

Тоді я сказав:

— Нехай собі жінки й далі марять красенями-рицарями, Ураксику! Ми всіх цих псевдогероїв зуміємо розкусити, нехай хоч як їх лакують! А тепер ходім та посмакуємо обідом, який зготували жінки.

І наш старенький добродій пес Уракс віддано рушив супроводити мене наниз, поглядаючи тепер майже привітно. А нанизу, в кухні, ми могли скільки заманеться вихваляти кухарський хист долішньої бабусі й досхочу розкошувати його смачними плодами.

Коли, вже надвечір, я прочитав прадідусеві свій новий вірш та оповідку (вірша я переписав зі стіни, а плакат із оповідкою взяв із собою) і розповів йому, що сказала про них долішня бабуся, він засміявся так щиро, що я враз подумав: "Отже, візит лікаря минув щасливо". Усі побоювання, що гніздилися в моїй душі, вмить наче вітром звіяло.

А ще дужче повірив я, що недуга в прадідуся не якась там небезпечна, коли він прочитав мені, — цього разу в моїй

кімнатчинці на горищі, — оповідку, яку написав на звороті шпалери, поки мене не було.

— Отже, ми з тобою вирішили сьогодні поговорити про кумедних героїв, — сказав він. — То я й написав про клоуна. Але чи вийшла ця оповідка така весела, як я спершу уявляв, не знаю. Хочеш ти її послухати?

— Звичайно, прадідусю, — мовив я.

Мабуть, у цих моїх словах лунала така впевненість і таке зацікавлення, що він одразу розстелив шпалеру на столі, надягнув окуляри й став читати:

ОПОВІДКА ПРО ПЕПЕ, КЛОУНА

Одного вітряного жовтневого дня на корабель, що вирушав з порту Барселона, сіла невеличка трупа іспанського цирку, що пливла показувати свої трюки, барвисте вбрання і звірів на Канарські острови. В усіх акторів був чудовий настрій — в усіх, крім Пепе, клоуна, що вже чотири дні ходив такий понурий і небалакучий, немов старий беззубий тюлень. Ніхто з пасажирів (на борту корабля, крім циркачів, було душ із сорок) нізащо не здогадався б, що цей низенький сердитий дідок і є клоун, веселун за фахом.

Оскільки рейс відбувався начебто гладенько, хоч віяв стійкий західний вітер, то для поганого настрою Пепе не було, власне, ніякої підстави. Проте клоун часто бував не в гуморі поза межами арени. Хто завжди мусить думати про те, як розсмішити інших, той втрачає охоту сміятися, бо зазирає за лаштунки світу. Куточки клоунових вуст цілих чотири дні були опущені донизу.

П'ятого дня вітер перемінився, небо з години на годину темнішало, а хвилі з хвилини на хвилину вищали. Насувалася буря, її віщували й широкі дуги веселки. Незабаром кораблем захитало. Його то виносило вгору, на гребінь хвилі, то кидало вниз, у водяні вирви, знову здіймало, перехиляло набік, — аж поки він зненацька втратив керування і здався на волю вітру й хвиль.

Клоун Пепе, якому повітря і в салоні, і в каюті здавалося задушливим, вийшов на палубу. Вимоклий як хлющ, він, чіпляючись за поруччя трапа, саме дістався до стернової рубки, коли несподівано з рупора пролунав крик стернового:

— Капітане, стерно не працює!

У цьому крикові чувся такий жах, що в Пепе, й так геть змерзлого, морозом сипнуло поза спиною. Поки старий клоун вагався, постояти йому тут чи краще піти собі, поруч нього раптом де не взявся капітан, — вхопившись за поруччя, як і Пепе, він розлючено гукнув:

— Ану в рубку, старий! Мені оце бракує тільки, щоб хтось полетів за борт! — І він упхнув клоуна в рубку.

Пепе всього огорнуло теплом, він почув, як, хряснувши, зачинилися двері. Тієї миті корабель раптово перехилився на лівий борт, і старий клоун, гримнувшись об підлогу, полетів у куток.

Капітан із штурманом, широко розставивши ноги, стояли неподалік і не звертали на нього уваги.

Тим пильніше стежив за ними Пепе. Він побачив, як капітан підійшов до стерна й хотів був міцно крутнути його своїми

дужими руками, — та зненацька сахнувся, неначе від привида, і, вхопившись за засув ілюмінатора, з жахом утупився в стерно: корабельне стерно крутилося так легко, мов колесо прядки.

— Розбито стерновий механізм! — гукнув штурман капітанові, хоч той і сам усе збагнув.

Повільно, мовби тяжко хворий, він кивнув головою й сказав тихо, але так виразно, що Пепе зрозумів усе з поруху його вуст:

— Ми тут нічого не можемо вдіяти, штурмане, анічогісінько! Штурман, вхопившись рукою за секстант, гукнув щось у відповідь, але що саме — Пепе не розчув. До його слуху долетіло тільки:

— Пасажири… паніка… заспокоїти…

Тієї миті, вперше за всі чотири з половиною останні дні, кутики клоунових вуст піднялися догори. Він якось таки примудрився звестися на рівні ноги, вхопившися за поруччя, і, звиснувши на ньому, гукнув сторопілим офіцерам:

— Я даю виставу!

— Яку виставу? — ревнув капітан під грім височенного буруна, що летів на судно.

— Я клоун, капітане! Хвилин за десять я вже виступатиму!

І старий, чіпляючись за поруччя, став спускатися на палубу. Коли двері за ним зачинились, капітан із штурманом перезирнулися.

— Він схибнувся, капітане!

— Що ви сказали? Кричіть дужче!

— Я сказав: він схибнувся! З глузду з'їхав! Тепер спокій на судні може гарантувати лише револьвер!

— Ні! — Так само повільно, як перед цим кивнув головою, капітан заперечливо похитав нею і знаком наказав штурманові йти за ним.

Раз у раз хапаючись за що трапиться, обидва вийшли з рубки й побралися до капітанської каюти. Тут капітан сказав:

— З кораблем без стерна в бурю можна зробити лише одне: здатися на ласку господню з усією командою й пасажирами.

— Коли зчиниться паніка, то пасажирів не вгамує й сам господь, капітане!

— Я знаю, штурмане. Через це й треба спробувати щастя з цим клоуном. Може, він на якийсь час забавить людей.

— Це божевілля, капітане! — Штурман кричав на всю горлянку, дарма що тут, у замкненій каюті, в цьому не було потреби. — За всю історію мореплавства паніки жодного разу не вгамували інакше, як із револьвером у руках!

— Паніки поки що немає, штурмане, — спокійно мовив капітан. — Поки що я приймаю клоунову пропозицію. Як він нам не зарадить, револьвер від нас ніде не дінеться. Подбайте, щоб пасажири всі перейшли до салону. Всі до одного! І накажіть, щоб машини працювали, як звичайно, — так, ніби рейс триває нормально.

Штурман хотів ще щось заперечити, та капітан так рвучко відвернувся, що підлеглий тільки промурмотів:

— Слухаюсь! — І подався з каюти.

З допомогою команди капітанів наказ виконали, хоча дехто з пасажирів скорився йому й неохоче. Лише по-справжньому хворим дозволили зостатися в каютах. Тим, хто страждав від хитавиці, роздали про всяк випадок паперові торбинки.

Отож людей розмістили в салоні, де ясно горіли лампи, — кого на пригвинчених до підлоги стільцях, а кого й просто долі на килимі попід стіною. Трохи згодом до салону зайшов капітан і гучним голосом заявив пасажирам, що на судні все гаразд. Треба тільки перебути шторм якомога веселіше. Тому й вирішено влаштувати для пасажирів виставу, щоб вони могли й розважитися, й перекинутися словом одне з одним.

Капітан хотів додати ще щось, коли враз двері салону позад нього відчинилися навстіж і хтось дуже строкато вбраний підкотився йому до ніг, обхопив їх обома руками й, поволі підвівшись, із широчезним усміхом утупився в нього очима. То був Пепе, розмальований, як і годиться клоунові, в широких штанях, розмаяному халаті й велетенських білих рукавичках.

Це сталося так несподівано для пасажирів і навіть для всієї циркової трупи, що вони, серед ревища стихії й гуркоту корабельних машин, як один, гримнули реготом. Просто-таки залп реготу здвигнув салон.

Коли ж Пепе своїм довжелезним пальцем полоскотав капітанові під підборіддям, а сам відразу перекинувся через голову назад, усі в салоні звеселилися, підбадьорились і стали

дивитися виставу зі справжньою цікавістю та втіхою. Навіть власне безупинне гойдання й сування туди-сюди й мимовільні взаємні штовхани несподівано почали смішити пасажирів.

А як Пепе вдруге впав і став випростуватись перед капітаном, вп'явшись у нього поглядом і зненацька замашненько ляпнув його по кишені кітеля, — корабель саме добряче перехилило, — капітан прошепотів до клоуна:

— Смішіть, смішіть їх! Якщо ви забавите всіх їх надовше, я з командою зможемо подумати про корабель. Будь ласка, допоможіть нам!

Пепе почепився капітанові на шию, наче закохана дівчина, й пошепки відповів:

— Я зроблю все, що зможу.

Тоді знов бухнувся додолу й зробив марну спробу стати в розгойданому салоні на голову. Капітан тим часом якомога непомітніш постарався вислизнути в коридор.

Цілих дві години клоун Пепе широко всміхався пасажирам яскраво-червоним велетенським ротом, що виразно жарів на тлі його густо набіленого обличчя, цілих дві години демонстрував глядачам дивовижну майстерність, бо тут, у розгойданому салоні циркові трюки несподівано набували незвичайної принадності. Колеги-циркачі, які бачили Пепе на арені, може, вже сотню разів, сміялись і аплодували разом з усіма, так немов оце вперше прийшли на його виставу.

— Так гарно він ще ніколи не виступав! — вигукнув Рамон, дресирувальник, а директор, музичний ексцентрик, еквілібрист і акробат на трапеції одностайно це підтвердили.

Найкращий свій номер — віртуозну гру на скрипочці у два пальці завбільшки — Пепе залишив насамкінець. Скрипочку він заздалегідь спритно примостив у одній з люстр, що звисали зі стелі в салоні.

Тепер, коли в нього вже поприлипали до тіла строкаті клоунські шати й голова йшла обертом, коли він уже почав задихатися з утоми й весь був у синцях, — аж тепер нарешті він вирішив показати номер зі скрипочкою.

Але цим разом йому перешкодили: в салоні несподівано з'явився капітан, видимо здивований, що в пасажирів такий безтурботний настрій.

Коли Пепе під захоплені вигуки глядачів знов кинувся на шию цьому плечистому чоловікові, капітан сказав так тихо, щоб його чув тільки старий клоун:

— У трюмі вже вода. Матроси не відходять від помп. Не знаю, скільки ми витримаємо. А ви тут скільки ще зможете витримати?

Геть знеможеного Пепе ця звістка вразила дужче, ніж капітан сподівався.

— Не знаю, скільки я ще витримаю, капітане, — пробурмотів Пепе, і кутики його вуст опустилися донизу.

На жаль, густо набілене клоунове обличчя не могло сховати анінайменшого поруху його душі. Тієї миті пасажири легко помітили на тій білій масці величезну втому й розпач Пепе. Ще хвилина — й замість веселощів їх опанує страх. Пепе без слів повідомив пасажирам лиху новину.

Проте, завваживши, що глядачі спостерегли його відчай, він миттю виправив становище. Обличчя його скривилося в плаксиву гримасу, й він, мов мавпа, вчепившись однією рукою за шию капітанові, голосно зарюмсав, обернувшись до публіки:

— Він мене не лю-у-у-бить!

Тоді пустив капітана й виконав номер, який у його виступах посідав друге місце після гри на манісінькій скрипочці. То був кумедно-голосільний номер, що звався "Покинута наречена моряка", виконуючи який Пепе поміж риданнями й схлипуваннями знов і знов починав пісню про дівчину, яку покинув моряк.

І навіть тут, на кораблі, який кидало то туди, то сюди, то підіймало вгору, то грізно перехиляло набік, тут, у салоні, що шалено розгойдувався й аж тріщав під ударами хвиль, "Покинута наречена моряка", як завжди, мала величезний успіх: глядачі реготалися до сліз.

Ніхто не помічав, що сльози на обличчі в старого клоуна течуть тепер зовсім не від сміху, — що то розпачливі сльози знеможеної людини. Пролиті нібито задля потіхи публіки, вони були гарячі й солоні, як бувають лише справжні сльози. Сили Пепе доходили краю.

Але старий штукар був завзятий і добре знав глядачів. Він знав, що, досхочу нареготавшись, вони воліють номер, овіяний легенькою усмішкою, щось мило-мрійливе — задля рівноваги й перепочинку. І на такий номер Пепе був ще спроможний. Він потягся вгору, до люстри й соромливо, наче тендітна дівчина, всміхаючись, дістав із неї скрипочку. Тоді знайшов точку опори — спроквола закинув праву ногу на спинку стільця і під

бурхання шторму видобув з інструмента кілька високих звуків — неначе пурхнула на вітрі зграйка голуб'ят...

І знову Пепе заволодів публікою. Майже на годину прикував він її серця до своєї скрипочки — та ні, не скрипочки, не інструмента — просто мовби дитячої іграшки!

А за ту годину, поки клоун вигравав на скрипочці — то солодко й ніжно, то палко й жагуче — і поки чверть екіпажу, важко дихаючи, працювала біля помп, — за цю годину вирішилася доля корабля: буря почала помалу вщухати. А з Тенерифа надійшов катер рятувальної служби, на якій почули переданий з корабля в ефір сигнал біди. Хоч море ще й вирувало, катерові пощастило пришвартуватися до правого борту корабля.

Знаменитий віртуозний номер Пепе сягнув вершини — і саме тоді до салону знов зайшов капітан. Він, певне, хотів зробити якесь оголошення, та, побачивши, як захоплено слухають примовклі пасажири клоуна, що видобуває палкі звуки з крихітної скрипочки, зупинився в дверях. Коли штурман, поклавши ліву руку на кобуру револьвера, й собі рушив за капітаном, той відтіснив його в коридор. Аж як Пепе, скінчивши концерт мистецьким акордом, уклонився й пасажири зааплодували, вигукуючи: "Браво!", капітан підійшов до клоуна й сказав йому на вухо:

— Підійшов рятувальний катер.

Куточки вуст Пепе піднялися високо догори й зразу роз'їхалися мало не до вух. І враз його руки безладно звисли донизу, маленька скрипочка й смичок, розлетівшися врізнобіч, лягли на підлогу, й Пепе, зомлілий, упав на груди капітанові,

що в останню мить злякано підскочив до нього. Великий червоний рот на клоуновому обличчі й досі усміхався.

Аж тепер пасажири занепокоїлися. Декотрі закричали, інші марно пробували звестися на ноги в розгойданому салоні. Тієї миті до салону пробився штурман, рішучий, ладний, якщо буде треба, втихомирити всіх силоміць. Але капітан пояснив йому, що тепер для паніки немає ніяких підстав: буря вщухає, рятувальний катер пришвартувався до борту корабля.

Спокійно, аж наче весело, капітан сказав до пасажирів:

— Прошу заспокоїтися! Нашого друга Пепе підкосила добра новина. — Він передав непорушного клоуна під опіку двом матросам і повів далі: — Наш корабель, шановні пані й панове, на жаль, не може зайти в гавань через надто розбурхані хвилі. Тому з Санта Круз прибув катер, який усіх вас по черзі перевезе на берег. Прошу пасажирів від першої до п'ятнадцятої каюти підготуватися до переправи.

Без зайвої метушні всіх пасажирів і команду перевезли на берег.

Уранці другого дня, — він видався сонячний і тихий, — корабель, що потерпів аварію, буксиром підтягли до гавані Санта Круз. Там виявилося, що могутня хвиля вдарила чимось важким (найімовірніше, великою колодою) у гребний гвинт і не лише розбила лопать, а ще й розтрощила тяги стерна.

Уже аж того дня, коли корабель підтягли в гавань, дізналися пасажири, яка небезпека їм загрожувала. Вони довідались про це з тієї самої газети, що вмістила оголошення про вечірню циркову виставу за участю славетного клоуна Пепе.

Звичайно ж, цирк того вечора був напхом напханий. Усі неодмінно хотіли побачити цього клоуна. Пасажири корабля, звичайно, також усі були в числі глядачів, які вітали Пепе громом оплесків і вигуками "браво!". Аж тепер у них поза спиною побігли мурашки, коли Пепе, розмальований, як і годиться клоунові, в широких штанях, розмаяному халаті й велетенських білих рукавичках, вийшов на сцену й натхненно заграв на манісінькій, у два пальці завдовжки, скрипочці.

Коли прадідусь знову скрутив свою шпалеру в сувій, я зітхнув, мабуть, занадто гучно, бо Великий Хлопчак здивовано спитав:

— Чого це ти зітхаєш, мов ковальський міх?

— Бо дуже цікава оповідка, прадідусю, — відповів я. — І не така вже вона весела...

— Я ж тобі це зразу сказав, Хлопчачок! Мені хотілося написати втішну побрехеньку про веселуна за фахом, а вийшов у мене героїчний епос у мініатюрі.

— А от що саме робить Пепе героєм, прадідусю? Я бачу, що він герой, а чому — не можу пояснити.

— Я гадаю, в ньому багато що збіглося, в цьому старому циркачеві: і здатність наважитися на виставу, що цілком могла б не досягти мети, і завзяття, що допомогло не спасувати у видимо безнадійному становищі, і витривалість, що перебороло величезну втому. Адже Пепе, власне, вчинив диво — не лише врятував людей від неминучих у паніці непоправних вчинків, а ще й змусив їх під такий час сміятися. Він був не тільки клоуном, Хлопчачок, а й лікарем, і чарівником для глядачів. Він був справжній герой, але під клоунською маскою.

— Прадідусь подумав якусь мить і, всміхнувшись, додав: — Його навіть можна назвати героєм праці, Хлопчачок.

— Як-то, прадідусю?

— Він так добре виконав свій номер у салоні корабля, що відвернув увагу людей від смертельної небезпеки, яка їм загрожувала. Тобто він працював як герой. А знаєш, мені спало на думку, що й Геракл одного разу виконав геройську працю.

— А коли?

— Коли йому довелось побути ніби за челядника у царя Авгія. Між іншим, оце таки весела пригода! Вона нам якраз до речі. А де ж це?.. — Старий заозирався. — Де ж це дівся мій зошит у чорній цератовій обкладинці?

— У вашій кімнаті, прадідусю.

— Ні, Хлопчачок, я його сьогодні вранці забрав сюди. Він має бути десь тут!

Проте, хоч як ми шукали, зошит так і не знайшовся.

Після довгих пошуків прадідусь нарешті здогадався, що тут, у моїй кімнаті на горищі, побувала горішня бабуся.

— Може, вона…

Він не скінчив фрази, та я зрозумів, яке мало бути запитання. Тому я й сказав, що запитаю в горішньої бабусі, й пошкандибав униз на другий поверх.

Під дверима своєї спальні я спинився, бо почув, що всередині хтось хихотить.

Я відразу впізнав хто, тому й гукнув:

— Горішня бабусю, ми скрізь шукаємо зошита в чорній цератовій обкладинці. Ви його ніде не бачили?

— Постривай хвилиночку! — сердито гукнуло зі спальні. — Тут заставлені двері. Ось я зараз трохи повідсуваю й відчиню!

Потім у спальні зашелестів папір. Меблів начебто ніхто не відсував.

Коли мене нарешті впустили пошукати зошита в чорній цератовій обкладинці, я з першого ж погляду помітив сувій шпалер, що виглядав з-під мого ліжка. Та я вдав, що нічого не бачив, а повів очима довкола, вгледів зошита в цератовій обкладинці на своєму нічному столику й сказав:

— Осьде він!

— То забери його та не перебивай мені роботи! — пробурчала горішня бабуся.

Я взяв зошита і мерщій пошкутильгав на горище.

А там я виявив, що чиїсь руки походили коло сувоїв шпалер, бо вони лежали не так, як я сам-таки їх поскладав.

Коли я повідомив про це своє відкриття прадідуся, він посміхнувся й мовив:

— Я відучора знаю, що твоя горішня бабуся читає наші нові твори. Вона й тоді, чотири роки тому, крадькома читала наші вірші, якщо ти пам'ятаєш. Але ж вона моя дочка. А тепер давай-но сюди зошита, я прочитаю тобі вірша про Геракла та Авгієві стайні.

Я подав, і прадідусь почав читати:

Балада про Геракла та Авгієві стайні

Геракл у дні старовини,

Як з міфів нам відомо,

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Та й у героїв теж діла

Бувають незвичайні.

Гераклу доля прирекла

Ті Авгієві стайні.

Сам Авгій був славетний цар.

Він жив, забувши біди,

Як самовладний володар

Зеленої Еліди.

В просторім замку мешкав він

(Бо мав дітей-дрібноту)

І мав силенну-силу він

Годованого скоту.

А кожну стайню, де жив скот,

Мав Авгій великенну:

Ушир вона сягала (от!)

На відстань шестиденну!

Є стайні — вичистиш за день,

А ця ж — тьму скоту вмістить!

То ви подумайте лишень:

Ну хто її почистить?!

Отак цар Авгій і гадав

Собі в недобру пору

І підстилки там наскладав

На метрів шість угору!

— Якщо мені зумієш ти,

Геракле, стать в пригоді,

То пам'ятай: зрадієш ти

І щедрій нагороді!

Була то не простенька річ, —

Хоч Зевсом присягтися!

Тому герой, не спавши ніч,

На хитрощі пустився.

Пливла там річка, що води

Аж не могла вмістити, —

Її він перегородив,

Щоб воду в хлів пустити.

І річка в гніві понесла

Всі хвилі живодайні

В хліви (чи в стайні) без числа

І вичистила стайні!

Зраділи люди всі кругом,

Що любо й подивиться,

Й побігло в стайні ті бігом

Скотини тисяч тридцять.

І славлять аж до наших днів

Легенди одностайні:

— Герой почистити зумів

І Авгієві стайні!

Я засміявся після цієї балади, а прадідусь сказав:

— Смійся на здоров'я, Хлопчачок! Це справді трохи кумедно чути — хтось герой через те, що вичистив стайні. Але ж незвичайна людина, яка спромоглася зробити те, що всім здавалося неможливим, таки має в собі щось героїчне! А хто має в собі героїчне, у того воно може виявитись за найкумедніших обставин. Хоч би й таких, як чищення стаєнь. Одначе мені здається, що вже час вечері, хоч я нітрохи не голодний.

Я, поглянувши на свій годинник, сказав, що до вечері ми ще маємо досить часу, щоб скласти два "шпалерні" вірші.

— Чудово, — погодився прадідусь. — То віршуймо. Між іншим, ми можемо скористатися з нагоди й показати той вид жарту… ні, — похопився він, — вид гумору, що його називають

гумором відчаю або ще гумором стратенців… А це частенько гумор героїчний.

— Тоді я пишу пісню про стратенця-розбійника!

— Ото тільки питання, Хлопчачок: а чи розбійник — герой? Та гаразд. Пиши ти про стратенця-розбійника, а я придумаю щось інакше.

Я приніс до кімнатки ще не списаний сувій шпалер, і ми знов заходилися писати від середини.

Скінчили ми на диво швидко, бо обом нам цього вечора писалося. Може, причиною були лікареві відвідини: коли він пішов собі, напруження спало, і ось у нас знов був творчий настрій.

На мою радість, читав перший знову я. Отож голосно, мов купець на ярмарку, я й прочитав із сувою шпалери:

Пісня розбійника-стратенця

Збирайтесь, люди! Йдіть і веселіться!

Година гарна і безплатний вхід,

Мене, розбійника, паливоду-сміливця

Сьогодні вішають. Отож дивіться йдіть.

Прилюдно, на очах панів і дам,

Мене скарають на догоду вам!

Мої шляхи — розбій і плюндрування,

Із них немає вороття назад.

Я сіяв сльози, страх і руйнування, —

За це мені накине зашморг кат.

Прилюдно, на очах панів і дам,

Мене повісять на догоду вам!

Усіх вас, може, обікрав я, люди?

Тепер сквитатися надходить час.

Ви мріяли колись, що помста буде, —

Нехай же смерть моя потішить вас.

Прилюдно, на очах панів і дам,

Мені відплатять на догоду вам!

Я вільно жив, придбав і гроші, й славу,

Та смерть усе з собою забере.

Тепер останню я даю виставу, —

Розбійник цей героєм тут помре.

Прилюдно, на очах вельможних дам,

Помре розбійник на догоду вам.

Коли я, мовби й справді страхітливий і гордий розбійник, прокричав ці останні рядки, прадідусь тільки сказав:

— Мм… так… — І замовк. Десь аж за добру хвилину він підкреслено тихо додав: — Така саморекомендація стратенця-розбійника може ввести в оману. Є багато книжок, що прославляють цей фальшивий героїзм розбійників. І справді: здається, що твій розбійник помирає, як герой. Але подумай лишень: хто живе розбоєм, той завжди важить життям. Він знає, що смерть може спіткати його в будь-яку хвилину. І коли вона приходить насправді, тоді він просто програв гру. Він помирає як гравець, а не як герой.

— Але ж хіба не героїзм — веселим іти на страту?

— Це — хто як цінує життя, Хлопчачок. Для кого чуже життя нічого не варте, той і своїм не дуже дорожить. Селянин у моєму вірші виказав куди більше справжнього героїзму в своїй непокірній пісні, ніж твій розбійник у своїй зневажливій.

— Який селянин, прадідусю?

— Селянин-кріпак із давнини, що повстав проти своїх панів на захист своїх прав. У мене він під шибеницею співає пісню непокори гнобителям. Ось послухай.

Прадідусь начепив окуляри, які перед тим вертів у руках, і прочитав:

Пісня кріпака під шибеницею

То як, панове? Тут мені

Ще й пісню заспівати?

Та в кріпаків такі пісні, —

Вам краще б не чувати!

Мене ви вішаєте, так?

Я муляю вам очі?

То хай же знає з вас усяк,

Що й сам я вмерти хочу!

Хай краще стане серце враз,

Нехай цю мить я згину,

Аніж, працюючи на вас,

До скону гнути спину!

Тихіш, панове, не кричіть!

Змогли ви все зажерти.

Та вас хіба кріпак навчить,

Як треба гідно вмерти.

Давайте ж вішайте мене!

Прощай, життя обдерте!

Прощай, кріпацтво навісне!

Здоров, бабуню-смерте!

Я хотів був сказати, що селянин, по-моєму, справжній герой, але прадідусь озвався перший:

— Героїзм вимірюється й часом та обставинами. За часів кріпацтва селянина-бунтівника могли й помилувати, якщо перед лицем смерті він на колінах благав милосердя в свого пана. Але моєму селянинові воля дорожча за підневільне життя. У нього ж, певне, були жінка й діти. Однак у своїй пісні він не просить милості, а називає кривду кривдою і за це приймає смерть. Це пісня героя. У ній є гумор — гіркіший від полину! Панам навряд чи було смішно.

— То, може, це взагалі гумор без сміху, прадідусю?

— Просто сміх тут особливий, Хлопчачок. Він ніби розковує людину, позбавляє страху. Трапляється, що цей сміх рятує стратенця від зашморгу. Ось як у моїй баладі про гусака й лисицю, хоча в ній, між іншим, нема ніякої шибениці.

— А я цей вірш знаю?

— Я тобі його розказував років кілька тому, Хлопчачок. А сьогодні він нам дуже до речі, то я розкажу його ще раз.

Прадідусь хвильку пригадував, поправляючи окуляри, а тоді розповів напам'ять:

Балада про мудрого гусака

Хап лисиця гусака!

І не встигла сісти:

— Слухай, кумцю, річ така:

Мушу тебе з'їсти!

— Вже ж не як, уже ж не як! —

Він мов пробудився. —

Я ж і сам подумав так,

То й не боронився!

Нащо сльози, нащо страх?

Будь, що має бути!

Тільки знай, що в гусаках

Трохи є отрути.

В нас вона — в якого де:

Чи в стегні, чи в спинці.

А буває, попаде,

Що в самій печінці.

А отрута — річ така,

Що не пахне жартом!

То ж бо їсти гусака

Зопалу не варто.

Бо отруту проковтнеш —

То погана штука:

Так відразу і помреш

У великих муках!

В мене в шиї, далебі…

В шиї, ну скажи ти!..

Ой, боюся, що тобі

Вже не довго жити!

Чи тобі не палить лоб?

Не стріляє в вусі?..

(Та воно таки було б,

Звісно, й по заслузі!)

Ну, тут лоба мац кума:

"Господи! Одначе...

Щось у мене недарма

Лоб такий гарячий!

Та воно це річ така...

Ще не пізно, може?..

Геть поганця гусака!"

— Йди собі, небоже!

Та й пустила. А гусак,

Як відбіг далеко,

Закричав до лиски так,

(Відітхнувши легко):

— В нас отрути не бува,

Я сказав дурницю!

Мудра в мене голова —

Обдурив лисицю!

Коли прадідусь закінчив, я засміявся, але сказав, що гусак, по-моєму, ніякий не герой. Він просто рятував своє життя та й годі.

— Оввa, Хлопчачок! — вигукнув прадідусь. — А він же виявив гумор стратенця! Бо хто віч-на-віч зі смертю не німіє з переляку, а лишається мудрим, красномовним і кмітливим, той таки має чуття гумору. І навіть має в собі дещо героїчне. Героїзм узагалі часто народжується на межі поміж життям і смертю. Лише дужий, той, хто не втрачає мужності, зостається живим. Як, наприклад, кабанчик із годинником у старовинній жартівливій пісеньці.

— А я її й не знаю, прадідусю!

— Правда, правда! — сказав старий. — Ти її не знаєш, її співали ще за тих часів, коли з'явилися перші наручні годинники. Тоді її співали всі, а тепер забули. Я й сам іноді забуваю, що ти на сімдесят п'ять років молодший за мене.

— Ви мені заспіваєте цю пісеньку, еге ж, прадідусю?

— Спробую, Хлопчачок.

Прадідусь прокашлявся і справді заспівав:

Пісенька про кабанчика з годинником на ніжці

Малий кабанчик (ну й дива!

Ну й дива, ну й дива!)

Як десь ще, то надіва

Годинничок наручний.

Коло різницької, бува,

Як бува, як бува, —

На свій годинничок кива:

Мовляв, він дуже зручний!

Малий кабанчик сам собі,

Сам собі, сам собі

В своїй затаєній журбі

Казав: — Я, певне, згину, —

Отож годинник при мені,

При мені, при мені

Хай буде ночі всі і дні, —

Щоб знав я ту годину!

Не марні страхи ті були,

Ті були, ті були:

Його в різницю одвезли

("Погасять, мов каганчик!").

Але сказали різники,

Різники, різники:

— Оцей, з годинником, таки

Панок, а не кабанчик!

І наш кабанчик (ну й дива!

Ну й дива, ну й дива!)

Годинник знову надіва

Й гуляє по доріжці.

Веселу пісеньку співа,

Все співа, все співа, —

Там про кабанчика слова

З годинником на ніжці.

Слова, що в пісеньці повторювались, — мабуть, їх колись приспівував хор, — я з другої строфи співав разом із прадідусем, і, хоч голос у нього був трохи глухуватий, вийшло

в нас непогано. Коли ми доспівали, я щосили забив у долоні, — аж раптом хтось заплескав у долоні за дверима. Ми з прадідусем здивовано повернули до дверей голови.

До кімнатчини зайшла горішня бабуся.

— І я знаю цю пісеньку, — сказала вона. — Ви так гарно її заспівали, тату! Ви молодший, ніж я собі думала. — І несподівано додала: — Але з героями ця пісенька нічого спільного не має, так?

— Отож-то, що має! — вигукнув Великий Хлопчак. — У тім-то й річ! Подумай сама:. кабанчик з годинником на ніжці! Хто, опинившись у такому безнадійному становищі, як цей кабанчик у різницькій, не втрачає чуття гумору, у того душа не з лопуцька! А в кого душа не з лопуцька, той часом може повестися як герой.

Більше того вечора про героїв не мовилося. Ми, два дослідники героїзму, анітрішечки не героїчно пошкандибали слідам за горішньою бабусею наниз, у кухню, де на нас уже чекали повні тарілки.

А проте на сходах, важко спираючись на моє плече, прадідусь сказав, мов сам до себе:

— По суті, героїчний вчинок, мабуть-таки, річ поважна. Стратенецький гумор — це просто приборканий страх. Сміх, що дає полегкість, приходить трохи згодом, коли вже по всьому. Або вже як розповідають про пережиту пригоду. Так знаходить вихід напруження: в сміхові.

За вечерею горішня бабуся була така ласкава та уважна до прадідуся, аж мені знову згадалися відвідини лікаря, що їх приховували від мене.

Уже в постелі я подумав: прадідусь, мабуть, тому й складав такі веселі вірші й оповідки, що хотів приховати від мене, як у нього все кепсько насправді. І я незчувся, як почав молитись, чого досі ніколи не робив:

— Господи, нехай буде твоя воля в усьому, тільки збережи мені прадідуся ще хоч на кілька років. Амінь.

ЧЕТВЕР,

у який мені оперують п'яту. Цього дня мовиться про тиранів та їхніх підданих, а також про круто і м'яко зварені яйця; одного героя показано тут двічі, але в різному освітленні, крім того, зображене так зване собаче життя й показано, як мурахи перемогли ведмедя; закінчується день величальною горішній бабусі.

Коли я вранці прокинувся, в будинку смачно пахло печивом. Напевне, горішня бабуся цього року вирішила завчасу понапікати всячини до різдва. Запах свіжих анісових коржиків лоскотав ніздрі. Отож я миттю підхопився, сподіваючись, що покуштую цих ласощів уже на снідання.

І сподіванка моя була не марна: на додачу до какао з бутербродами нам поставили ще й анісових коржиків, що їх ми смачно заходилися хрумкати.

Та, на жаль, нам не дали спокійно доснідати ранні відвідини: прийшов лікар. Коли я його побачив, серце моє знов закалатало від страху. Проте цього разу він поцікавився

прадідусевим здоров'ям лише побіжно, бо з'явився до нас головним чином заради моєї п'яти. Отож він оглянув її й сказав бабусі принести гарячої води з милом.

Коли це було зроблено, я покупав свою п'яту, й вона трохи відм'якла. Тоді лікар зробив у кухні невеличку операцію: розрізав болюче місце у вигляді "зірочки" й вичавив гній. Потім добре змастив рану якоюсь чорною мастю й забинтував.

— Отак, — бадьоро сказав він наостанку. — Тепер усяка погань звідти вийшла, й треба тільки, щоб загоїлася рана. Ти з годинку полеж, Хлопчачок.

Прадідусь, що спостерігав цю процедуру, сидячи на ослінчику в кутку кухні, порадив мені погортати задля розваги альбоми, що їх привезли наші моряки.

— А я тим часом полізу нагору, Хлопчачок, — додав він. — Як переболить у тебе, то приходь і ти туди. А тепер спочинь.

Я покірно послухався його ради, бо в п'яті мені так бухкало, стукало, тягло й сіпало, неначе я вже був не я, а сама лише п'ята. Навіть усі мої думки мовби переселилися в п'яту. Я був щасливий, коли нарешті простягся на канапі, поклавши забинтовану ногу аж на чотири подушки.

На щастя, біль не вічний. За яких півгодини мої думки вже визволилися з-під гніту п'яти й полетіли далеко-далеко — в царство гранітних королів, полководців, винахідників та інших славетних людей — я саме розглядав альбом, який привезли наші моряки зі свого останнього рейсу. Альбом цей звався "Monumenta mundi"[3], або "Найвизначніші пам'ятники світу" і містив понад двісті фотознімків з докладним поясненням під

кожним: кому споруджено пам'ятник і чому саме цю особу увічнено в граніті чи бронзі.

З-поміж усіх тих славетних людей мені найдужче сподобалась одна маленька дівчинка, якій поставили пам'ятник на площі невеликого міста Гартештольта. Прочитавши те, що було написано під фотознімком пам'ятника, я вирішив скласти про цю дівчинку баладу й незабаром уже записав її на сторінках альбома — місця довкола фотознімків вистачало.

Скінчивши баладу, я так повеселішав, що підвівся з канапки й з альбомом під пахвою помаленьку, нога за ногою, східець за східцем, пошкутильгав на горище.

На моє щастя, горішня бабуся почула мою ходу, аж як я був майже там. Вона тільки гукнула мені навздогін:

— Тобі неодмінно хочеться, щоб знов нарвало? Не можеш послухатись доброго слова старших! Лікар звелів тобі лежати! Від-по-чи-ва-ти! А не лазити попід дахами!

— Я там одразу ляжу, горішня бабусю! — гукнув я їй у відповідь. — Прадідусь за мною нагляне.

— Він і за собою не годен наглянути! — почулося знизу. — А ти собі не слухайся, не бережися — то й побачиш, чим воно скінчиться!

І внизу захряснулися двері. А тут, на горищі, двері відчинилися. Прадідусь із цікавістю вистромив із-за них голову й спитав:

— Чого це вона знов там розкричалася?

— Каже, щоб я лежав і не лазив попід дахами, прадідусю.

— Правду вона каже, Хлопчачок! Зараз же мені лягай отут, а я тобі для розваги дещо прочитаю.

Цього дня знову було натоплено в північній кімнатці. Горішня бабуся, як людина принципова, топила для нас, поетів, по черзі то північну, а то південну кімнатку.

Тут, у північній кімнатці, на щастя, було доволі подушок, щоб покласти на них хвору ногу. Незабаром я вже знов лежав, як звелів лікар, і розповідав прадідусеві, що написав баладу про дівчинку, якій поставили пам'ятник у місті Гартештольті. Я показав йому альбом із пам'ятниками й сказав, що в ньому повно ненаписаних балад.

— Адже тут, напевне, є хтозна-скільки героїв! — додав я.

— А чого ж, Хлопчачок, — сказав старий. — То, може, завтра ми й писатимемо цілий день балади та оповідки про пам'ятники? Це, безперечно, буде й весело, й повчально. Але вірші й оповідки не посиплються нам просто так, самі, з альбому. Взагалі, мені треба спочатку трохи його погортати. Прибережи-но ти свою баладу на завтра, а спочатку послухай мою нову баладу про Геракла. Чи, може, в тебе ще дуже болить нога?

— Ні, прадідусю. Тільки стукає. Як ото старий годинник з маятником.

— Це від лікаревої масті, Хлопчачок, Добрий знак. А втім, я сподіваюся, що Геракл змусить тебе забути про стукання в п'яті.

Кажучи це, він уже гортав свого зошита в чорній цератовій обкладинці.

— Ага, ось ця пригода, — сказав він, нарешті знайшовши потрібне.

Тоді поправив окуляри й прочитав:

Балада про Геракла та вогнедишних коней

Геракл у дні старовини

(Як з міфів нам відомо)

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Тоді до Фракії не йшли

Ніяк чужосторонні:

Усім їм пострахом були

Шалені царські коні.

Чи хто підносив щедрий дар,

Чи лестив словом пишним, —

Однаково всіх кидав цар

Тим коням вогнедишним.

Мільйон зубів у вороних,

Вогонь шугає з пащі, —

Уже як хто попав до них,

То знав, що він пропащий.

Отож герой про це почув

І з превеликим гнівом

Сам на побачення майнув

З тим вогнедишним дивом.

Як увійшов він до царя

Й зірвав корону з маху,

Заґвалтувала вся двірня

Та й утекла зі страху.

— То он який він, нелюд цей!

А схожий на людину!

То он яку ти для гостей

Придумав тут гостину!

Хто гостя зневажав свого,

Глумився дико з нього,

Той заслужив, щоб і його

Зневажили самого.

Зву в свідки небо голубе,

Клянусь на цій короні,

Що покараю я тебе,

Негідника на троні!

Цар Діомед під трон заліз,

Зробився геть непишним!

Герой дістав його й поніс

Потворам вогнедишним.

І просто в ясла кинув їм

Прелютого їх пана.

І двері гримнули, мов грім, —

Покинув там тирана.

Коли ж на кілька голосів

У стайні заіржало,

Герой над яслами присів —

Кружало де лежало!

А вогнедишні вороні,

Що схрумали тирана,

Стоять сумирні та ручні,

Хоч прикладай до рани!

Зате ж які вони були —

Летіли, наче птиці! —

Коли, запряжені, везли

Героя в колісниці.

Минуло стільки сотень літ,

А слава нездоланна:

Геракл був перший на весь світ,

Хто покарав тирана!

Прадідусь згорнув зошита, кинув його на комод і сказав:

— По суті, дивно, що я схвалюю цей Гераклів подвиг: це ж убивство.

— Але стількох урятувало це вбивство від смерті! — вигукнув я. — Убивство тирана — це майже завжди добрий вчинок. І завжди подвиг.

— Під цим я підпишуся не беззастережно, Хлопчачок! Тут можна міркувати й так і сяк. Адже навіть тирани не всі однакові.

— І чим же вони не однакові, ці людські кати, прадідусю?

— Наприклад, тим, що живуть не в однаковий час. Скажімо, за часів Геракла тиран був просто жорстокий. Він змушував убивати всіх, хто йому не подобався, і коли одного чудового дня вбили його самого, увесь світ вважав це справедливим. Тиранові корилися, бо в його руках була влада, але всяк знав, що він не любить правди й справедливості. Нині тирани поводяться хитріше, витонченіше. Вони забезпечують собі офіційний дозвіл на кожне вбивство.

— Цього я не розумію, прадідусю, — сказав я.

— Уяви собі, приміром, такого тирана, Хлопчачок, який не зносить веснянкуватих. Він уже не може просто собі наказати, щоб їх знищили, як наказували тирани колись. Скоріш він за великі гроші підкупить якогось професора, аби той науково довів, що в усіх веснянкуватих людей погана вдача. Потім з цього створюють учення — про чисту й нечисту шкіру. А на підставі цього вчення приймають закон про захист людей з

чистою шкірою. І цим законом виправдовують криваві вироки, що віддають усіх веснянкуватих громадян країни до рук катові.

— Та це ж мерзота, прадідусю! По-моєму, це куди гірше, ніж тиранія часів Геракла.

— І таки справді гірше, Хлопчачок, бо несправедливість виступає тут у шатах права, а сваволя — в шатах закону. Вони отруюють дух народу. Мені оце спала на думку одна історія, в якій тиран місцевого масштабу — один міський голова — отруював дух громадян. Слухай лишень.

Великий Хлопчак зліг на спинку свого крісла, а я зручніше вмостився на кучугурі подушок і почав слухати.

ОПОВІДКА ПРО КРУТО ЗВАРЕНІ ЯЙЦЯ

Яйцям нелегко жити: їхня шкаралупа така неміцна, як щастя. Лише круто зварене яйце ще якось може витримувати удари долі. Родина Жоффток-Камінських, — недарма вони мали таке прізвище, — вся була така тверда на вдачу, як лише може бути найкрутіше зварене яйце. Вони безтурботно вирушали на прогулянки до найдальших околиць, по найтвердішій бруківці — пішки чи в колясці, навіть не вимощеній пір'ям, — її звичайно віз півень.

Жоффток-Камінські продавали капелюхи з яєчної шкаралупки — різноманітних форм, кольорів і розмірів, — капелюхи для курячих, качиних, чаїних і навіть страусових яєць. Торгівля йшла жваво. Інколи до крамниці навідувались навіть помідор чи цибулина, щоб придбати капелюх наймоднішого крою.

А мешкали Жоффток-Камінські в місті Старий Яйцеград, де круто зварених яєчних родин жило дуже мало. Це було місто сирих і м'яко зварених яєць, що мусили просуватися в житті обережненько та обачненько, як тільки й має просуватися кожне сире чи м'яко зварене яйце. І це дуже їх псувало.

Отож, коли Альфред Жовтяніцлер, таке собі сире яйце, став у Старому Яйцеграді міським головою, в усіх розмовах про круті яйця забриніли якісь дивні в'їдливі нотки. Річ у тім, що міський голова, яйце вельми куцого розуму, був непохитно певний, що все лихо в світі — від поганої вдачі крутих. Коли хто, скажімо, нарікав, що в місті високі ціни, він казав:

— Це круті змовилися між собою, щоб нагнати такі ціни!

Коли хто скаржився на безробіття, він гарикав:

— Зате крутим добре: всі гроші пливуть до їхніх рук!

Писар міського голови, діряве зозуляче яйце без роду й племені, що далі то дужче підбурював свого начальника проти круто зварених (у писаря й розум, звісно, був дірявий).

Отож цей сердега якось спитав свого начальника міського голову:

— Що є серце яйця, ваша вельможність?

— Жовток, — відповів Жовтяніцлер.

— Щира правда, ваша вельможносте! Але якщо в кого жовток твердий, то хіба ж це не серце в нього зачерствіло? І хіба ж не від твердосердих усе лихо в світі?

— Глибока думка й чудово висловлена, дорогий писарю! — похвалив міський голова. — Ви це запишіть, мій любий, а я накажу надрукувати й розповсюдити: нехай увесь світ знає, що таке наші круті.

І справді, цю суцільну нісенітницю, цю вигадку яйця з дірявим розумом незабаром надрукували і широко розповсюдили.

Тепер, якщо кому треба було взяти в магістраті бланк чи довідку з печаткою, йому неодмінно тицяли до рук листівку, де розтлумачувалося, чому круті є винуватцями всіх лих, які спіткали місто.

Розумніші сміялися й казали:

— Наш голова без клепки в голові. Чи з крутим, чи з рідким жовтком, а яйце однаково яйце!

Зате на дурніших папірець справив велике враження. Вони зашепотілися поміж собою:

— Щось воно та є! Ви ж погляньте на цих крутих! Вони всі багаті! Роз'їлися нашим коштом!

Родини крутих були здебільшого таки заможні, бо приїхали до Старого Яйцеграда з чужини й мусили, щоб досягти добробуту, працювати старанніше, аніж корінні мешканці, що завжди могли мати допомогу від своїх.

Та про це старояйцеградці не думали. Вони бачили тільки багатство крутих і через те не довіряли їм, заздрили й навіть лютилися на них.

Ненависть до крутих назбирувалася, як теплота в трухлій деревині. Розумніші почали боятись: тепер досить малої іскри, щоб спалахнула пожежа.

Приїжджі з інших міст — там помідори, айва, цибуля чи картопля — дивувалися, що на крутих така напасть: на свіже око це здавалось безпідставним. Загальноміська "Томатна газета" навіть вирядила до Старого Яйцеграда свого спеціального кореспондента з метою глибшого вивчення становища в цьому місті.

Цей кореспондент повідомляв: "Громадська думка в місті отруєна, внутрішній лад порушено щонайглибше. Як гадають іноземні спостерігачі, дальший розвиток ситуації в цьому ж напрямку, розпалювання найбільш ницих інстинктів мешканців може призвести до заворушень".

Родина Жоффток-Камінських, що спочатку просто не зважала на всілякі балачки, не могла тепер не помітити, до чого йдеться. Майже ніхто вже не купував у них капелюхів, хіба що нечисленні друзі та приїжджі. Торгівля занепадала, й багато сусідів з ними не віталися.

Отоді вони почали думати про самозахист і запросили всіх крутих до себе на пораду. Тож якось уночі в господі Жоффток-Камінських зібралися всі круті з родинами, — декотрі доти не були навіть знайомі одне з одним. Вікна в будинку щільно позавішували.

Штарралупкенберги — ті, що виготовляли старовинні годинники у формі яйця, — радили виїхати зі Старого Яйцеграда. Люстермаєри, оптові торгівці келишками для яйця, наполягали на тому, щоб подати до парламенту скаргу на Жовтяніцлера. Сковзітцліхи, великі торговці сіллю,

пропонували поговорити з одним міським радником, з яким були в дружніх стосунках.

Але Жоффток-Камінські мали певні заперечення проти кожної з цих пропозицій.

— Виїхати з міста означало б визнати, що всі ці злісні вигадки — правда, — казали вони. — Скарга до парламенту лише роздмухає дрібні жарини недовіри до нас у справжнє полум'я відвертого цькування. І якщо ми й залучимо на свій бік одного міського радника, то це далеко не весь магістрат.

— То що ж нам робити? — зітхали Штарралупкенберги. — За яких чверть року ми вщент розоримося... А якщо цей Жовтяніцлер не покине свого, то одного чудового дня достойні співгромадяни підпалять наші будинки й переб'ють нас усіх нашими ж таки чайними ложками.

Аж опівночі щось надумали хоч більш-менш розумне.

— Хіба кожному яйцю заборонено зваритися накруто? — спитав добродій Жоффток-Камінський. — Зробімо величезну яйцеварню й умовмо всіх мешканців міста поваритися накруто. Хто сам зварений круто, той не збиватиме бучі проти інших крутих.

— Ви забуваєте, — нагадав добродій, Штарралупкенберг, — що бути звареним накруто нині вважається ганебним. Хто ж це вам добровільно накликатиме на себе ганьбу?

Усі знов безпорадно замовкли.

Нарешті пані Люстермаєр сказала:

— Це добра думка — умовити всіх поваритися накруто. Тільки зробити це треба цілком таємно. Кожен із нас ще має в місті бодай кількох приятелів. Пояснімо їм, наскільки простіше жити, якщо ти зварений накруто. Переконаймо їх поваритися круто і будемо сподіватись, що й інші вчинять за їхнім прикладом.

Цю пропозицію схвалили, і другого ж таки дня всі круті поїхали з візитами до тих своїх небагатьох друзів, які зосталися в них серед сирих і м'яко зварених яєць.

Добрячий то був шмат роботи — під лихий час цькування всіх крутих умовляти інших зваритись накруто. Але оскільки Жоффток-Камінські, Штарралупкенберги та всі інші круті урочисто пообіцяли мовчати, як мертві, про таємне варіння накруто, за два тижні справді чималенько яєць потайки стали крутими, а тоді вже, раді власній щойно здобутій твердості, підмовили своїх приятелів, щоб ті й собі потайки поварилися накруто. Невдовзі гурт громадян, які стали крутими, щоб краще протистояти ударам чайної ложки долі, помітно зріс.

Отак мешканці Старого Яйцеграда один за одним вислизали з тенет Жовтяніцлера. Він і сам це помітив, та тільки став ще гострішій на язик. Коли його повідомили про таємні збори крутих, він наказав скрізь поширити чутку, що покидьки яєчного світу — круті — ночами поїдають своїх власних дітей. На засіданні магістрату (половина членів якого вже були круті) він верещав:

— Панове радники! Від імені всіх чистокровних яєць я вимагаю усунути всіх нечистокровних — круто зварених — з усіх державних посад, громадських організацій і з торгівлі! Я вимагаю прийняти закон про чистоту жовтка! Геть круто зварених!

Після цієї промови радники вперше виразно розійшлися в поглядах. На жах собі, Жовтяніцлер переконався, що на його боці — менш як половина радників, і тоді він надумав вийти на площу.

Міський голова мав у місті ще цілу купу послідовників, а це не дрібничка. Все то були зіпсуті яйця, що з дурного розуму шукали причини своїх власних лінощів і недотепності не в собі, а в комусь іншому. Оцих-то молодців і зібрав Жовтяніцлер якось у неділю на ратушній площі. Вони на всю горлянку вигукували заклики, що їх підсунув їм Жовтяніцлер:

Всім крутим зробімо край —

Заженімо їх у рай!

Бешкетники так розходилися на площі, аж страшно ставало, що вони кожної миті можуть удертися в перший-ліпший з найближчих будинків крутих яєць і стовкти всіх його мешканців на порошок.

І тоді в події на площі втрутився начальник поліції — вельми розважливе сире яйце, наділене почуттям справедливості.

Він узяв і просто легенько пхнув міського голову, що стояв, зіпершись на поруччя ратушного балкона, вниз. І Альфред Жовтяніцлер, нікчемне сире яйце, не встиг навіть зойкнути від несподіванки — ляпнувся на камінь бруківки, просто перед очима зіпсованих, які з жахом розскочились на всі боки. І тоді кожен побачив, яка це була темна душа: жовток, що розплився на камінні, був чорний.

Цю мить загального переляку, коли всі довкола неначе заклякли, використав начальник поліції. Він гримнув як грім:

— Оголошую маніфестацію розпущеною! Пропоную розійтися! Кожного, хто негайно не покине площу, буде заарештовано! Мої підлеглі пристрелять кожного, хто вчинить опір!

Останнє було чистісінькою вигадкою. Його підлеглі були так само розгублені, як і решта городян. Одначе погроза досягла мети. Зіпсовані, відомі страхополохи, зоставшися без свого призвідці, повтікали хто куди.

Подальші події в місті Старий Яйцеград розвивалися щасливо. Якийсь час обов'язки міського голови виконував начальник поліції, а згодом було обрано новий склад магістрату, і очолював його не хто інший, як добродій Жоффток-Камінський, обраний більшістю голосів. А ще за тиждень з того самого балкона, з якого беркицьнувся додолу Альфред Жовтяніцлер, новий міський голова оголосив:

— Усі яйця — сирі, м'яко чи круто зварені — мають рівні права й обов'язки. Кожного, хто намагатиметься нацькувати одних на інших, буде покарано сімома ударами великої міської ложки і вислано з міста. Цей закон одноголосне прийнято всім яйцеградським магістратом.

Добродійка Жоффток-Камінська, тепер пані головиха, увечері цього дня сказала своєму чоловікові:

— Кінець кінцем, завжди перемагають круті!

— Ні, люба моя! — виправив її міський голова. — Ти повторюєш Жовтяніцлерову помилку. Той вважав крутих

найгіршими, а ти вважаєш їх найкращими. І те й те — хибне. Не забувай, що Жовтяніцлера зіпхнуло з балкона сире яйце. Не круті перемогли, люба моя, а добрий розум і терпіння.

І це найкращі слова з усіх, якими можна закінчити оповідку.

Поки прадідусь розповідав, у кімнатці зробилося холоднувато, але я не зважувався встати й підкинути в грубку вугілля, щоб не перебивати старого. Тепер я хотів скористатися з паузи, та прадідусь не дав.

— Лежи, Хлопчачок, — сказав він. — Я сам підкину в грубку, просто з крісла. У мене вже є певний досвід.

Він і справді під'їхав до грубки й, підводячись із крісла, підсипав вугілля. Тоді обтрусив руки, знову під'їхав до столу й запитав:

— То ти знайшов героя в цій яєчній оповідці?

— Мабуть, начальник поліції? Бо він скинув Жовтяніцлера з балкона, еге ж, прадідусю?

— Він таки зумів скористатися зі слушної нагоди, Хлопчачок. Але, може, це тому, що він побачив, як багато прихильників стало в крутих? По суті, всі круті поводилися добре — не похилилися, не занепали духом. Непохитно трималися. А непохитність — героїчна риса.

— А добре чи ні, що цього Жовтяніцлера вбили, прадідусю? Хоч він нібито просто яйце… Але ж насправді це вбивство.

— Так, Хлопчачок, це вбивство. Проте як добре зважити, то це був просто вимушений самозахист. Коли бешкетники

горлали: "Заженімо їх у рай!", то в них і на язиці й на думці було вбивство. Якби Жовтяніцлера не вбили, то полягли б десятки крутих.

— А хіба не могло статися інакше, прадідусю? Хіба вбивство Жовтяніцлера не могло підбурити зіпсованих і собі вбивати?

— Правда, Хлопчачок, правда. І так могло статись. Насильство породжує насильство. Звичайно, можна повернути оповідку й таким чином. Але ж автор — я. А я волію показувати дурість, проте вкінці в мене перемагає здоровий глузд, бо мені хочеться випередити безглузду дійсність.

— То ви ще ніколи не придумали такої оповідки, щоб там перемогла дурість, прадідусю?

— Не можу пригадати, Хлопчачок. Пам'ятаю тільки один свій вірш, у якому покарано смертю ретельність. Таку ретельність, яку я назвав би дурістю. Хочеш послухати?

— Авжеж!

Старий Хлопчак, як звичайно, трохи подумав, а тоді розказав напам'ять:

Пісня про бравого солдата

Як був собі солдат —

Простацька голова.

Він мав рушницю і мундир

І крокував — раз-два!

З війною той солдат

Проходив хтозна й де:

В Угорщині, Італії,

Голландії й те де.

Майорових чобіт

Він доглядав як слід

В Тіролі, Польщі, Данії, —

Хіба маленький світ?

У Франції стояв

Солдатик наш, одначе

Він чистив, чистив чоботи,

Він Франції не бачив.

Бувало, діставав

Солдат, немов на сміх,

В обличчя тими чобітьми,

Що то так чистив їх.

Тоді ставав солдат

У струнку й бубонів:

— Так точно, ваша милосте!

Змініть на ласку гнів!..

…А дівчина одна,

Чорнява й чарівна:

— Давай сховаю я тебе,

Поки гримить війна.

Але сказав солдат

Дівчині — маків цвіт:

— Та я б радніший, тільки хто ж

Догляне тих чобіт?

І доглядав солдат,

І все була війна, —

Аж поки влучила його

Десь куля навісна.

Упав, упав солдат,

Промовив: — Ось і край!

Із волі божої тепер,

Солдате, помирай!

Умер, умер солдат,

А був би жив сто літ, —

Якби так палко не любив

Майорових чобіт.

Коли прадідусь замовк, я спитав:

— Хіба не почесно померти за батьківщину?

— О господи, звідки ти набрався такої мудрості? — спитав прадідусь. — За яку це батьківщину тобі хочеться померти? А чи знаєш ти, голубе, що цей острів довгенько належав Данії? А чи відомо тобі те, що згодом він років понад сто належав Англії і лише кілька десятків років як став німецьким? Ну то скажи, що вважати нашою вітчизною? Га, Хлопчачок? Нині я німецький підданий, але народився англійським. Твої прапрапрадідусь із прапрапрабабусею були датчани. Моя прабабуся, твоя прапращурка, була полька. То за яку з цих батьківщин ти хочеш почесно вмерти?

Я побачив, що мій прадідусь, завжди такий розважливий в усьому, тепер трохи втратив терпець. І я помітив, хоч спочатку якось не замислився над цим, що губи в нього ледь-ледь посиніли.

— У нас у хрестоматії є розділ про війну, — сказав я. — І там на самому початку написано, що солодко й почесно померти за батьківщину.

— Авжеж, це куди простіше, ніж жити для батьківщини, — пробубонів Старий Хлопчак. І, заспокоївшись, додав: — Звісно, Хлопчачок, почесно врятувати свою батьківщину від тирана або захистити від ворога, який хоче її поневолити. Хто вмирає за свободу батьківщини, вмирає почесно. Але що смерть солодка, — хоч би там за що доводилося помирати, — то це я дозволю собі взяти під сумнів. А які ж оповідання вміщено у твоїй хрестоматії під цим девізом?

— Про війну, прадідусю. Одне там називається "Ялинка на нейтральній території".

— Що? — збуджено вигукнув прадідусь. — То ця солоденька кваша ще й досі гуляє по учнівських хрестоматіях? Ну-ну! Це ти мусиш мені прочитати, Хлопчачок! Де ця хрестоматія?

— А там, у південній кімнаті. Принести?

— Ні-ні, ти лежи! Я зараз туди поїду. Постривай хвилинку.

Старий штовхнув двері своїм кріслом і поїхав по горищі так, що все аж загриміло. Не минуло й півхвилини, як знизу гукнула горішня бабуся:

— Та що ж це ви там виробляєте?

— Роздобуваємо літературу, Маргарето! — гукнув їй у відповідь Старий Хлопчак.

На це звідкілясь із глибини будинку пролунало зауваження, якого я не розчув. Наскільки я знаю свою горішню бабусю, це могла бути якась глибокодумна сентенція про зв'язок між гуркотом і літературою.

Прадідусь невдовзі повернувся з роздобутою літературою, тобто моєю хрестоматією. Йому, певне, не терпілося чимскоріше почути оповідання про ту ялинку.

— Знайди-но його й прочитай, — сказав він, простягаючи мені книжку.

Я подивився в зміст і, розгорнувши хрестоматію на вказаній сторінці, став читати:

РІЗДВЯНА ЯЛИНКА НА НЕЙТРАЛЬНІЙ ТЕРИТОРІЇ, АБО СПРАВЖНІЙ ГЕРОЙ

Двадцять четверте грудня 1917 року. Врочиста різдвяна ніч опустилася на политі кров'ю рівнини Франції. Але там, де лежав у окопі обер-єфрейтор Манфред Корн, ніч була зовсім не святкова. Там не вщухав ураганний вогонь французьких великокаліберних гармат.

Манфред Корн прикрасив невеличку ялинку. І тепер, поглянувши на неї, він ніби навіч побачив маленьку вбогу кімнатку на північній околиці великого міста Берліна, а в кімнатці — стареньку жінку, що сиділа й думала про свого сина, який воює у Франції. Манфред Корн згадував під

ураганним вогнем свою матір і всі ті щасливі різдвяні вечори, в які вона дарувала йому зі свого нужденного заробітку швачки якісь любі його серцю дрібнички: пару вовняних шкарпеток, новеньку краватку чи білу сорочку.

— Манфреде! — повернув його до дійсності бойовий товариш, велетенського зросту вестфалець. — Манфреде, не розкисай! По той бік фронту — алжірці. Вони погани й не знають ніякого різдва. Мабуть, вони надумали завдати нам сьогодні добрячого перцю. Отож не дрімаймо!

— Авжеж, брате, — замислено сказав Манфред Корн. — Вони погани, ці сердешні, убогі духом алжірці. їм нічого невідомо про зорю над Віфлеємом. Але, може... може... — Очі Манфреда Корна раптом засяяли від глибокого зворушення. — Може, треба понести їм цю зорю, мій друже?

— Що це ти таке балакаєш?! — витріщився на нього велетень-вестфалець. — Понести віфлеємську зорю... Кому?

Та Манфред Корн уже його не слухав. Неначе дослухаючись лише до віщого голосу власного серця, він несподівано підвівся, вхопив обома руками прикрашену різдвяну ялинку і, незважаючи на грім вибухів, вискочив з окопу. І ось уже, з ялинкою в руках, простує Манфред Корн до ворожої лінії оборони, не дбаючи про смертоносні кулі, що так і свистять довкола. Якимось дивним дивом кулі в нього не влучають. Він ніби знає, що перебуває під захистом всевишнього. Він несе в руках зорю з-над Віфлеєма. І тому не зважає на кулі, а йде вперед і вперед.

І диво сталося. Диво різдвяної ночі воєнного тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Ворожа артилерія, що її обслуговували погани-алжірці, зненацька замовкла. Коли

Манфред Корн обережно поставив різдвяну ялинку на нейтральній смузі між позиціями противників і запалив на ній свічки, вона своїм осяйним блиском зворушила навіть поганські серця.

А в німецьких окопах, з яких здивовано й захоплено спостерігали героїчний вчинок обер-єфрейтора Манфреда Корна, залунала пісня — символ різдвяного свята в нашій любій вітчизні — Німеччині:

Врочиста ніч, священна ніч…

Поки я читав, прадідусь сидів у своєму кріслі зігнувшись, мовби в нього болів живіт. Тепер він запитав:

— Тобі, може, сподобалося це оповідання?

— Я й сам не знаю, прадідусю. Це так, наче оповідка про чудо з Біблії… Тільки надто солодка.

Старий Хлопчак засміявся й мовив:

— Це ти влучно сказав, Хлопчачок! Історійка занадто пересолоджена. Через те й їхній Манфред Корн — не герой із плоті й крові, а картонна лялька, маріонетка на ниточках, за які смиче автор так званих повчальних оповідок. Між іншим, Хлопчачок, я цю оповідку колись знав.

— А чого ж я вам її читав, га, прадідусю?

— Щоб ти сам відчув, яка вона фальшива, Хлопчачок! А тепер я тобі розповім, як усе було насправді тієї різдвяної ночі тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Я чув про це від капітана одного буксира в Гамбурзі. Капітан цей був свідком того, що

тоді сталося. Але згодом усе те стільки разів перебріхували у стількох друкованих і усних повчальних оповідках, що пора вже, мабуть, переповісти все так, як воно було.

Я згорнув хрестоматію, а прадідусь, злігши на спинку крісла, почав розповідати:

РІЗДВЯНА ЯЛИНКА НА НЕЙТРАЛЬНІЙ ТЕРИТОРІЇ, АБО ОДЕРЖИМИЙ КОНДИТЕР

Було це в першу світову війну у Франції. В окопах один навпроти одного залягли два ворожі полки: німецький, що складався переважно з берлінців, і французький, у якому були здебільшого алжірці.

Двадцять четвертого грудня тисяча дев'ятсот сімнадцятого року, на святвечір, на фронті панувала тиша, що запала без якихсь особливих переговорів. Німці й французи вшанували свято.

Алжірці ж, навпроти яких заліг полк берлінців, були магометани, й для них християнський святий вечір, нічого не важив. Вони про нього й не знали. А французьке командування забуло їх попередити, щоб цього дня, за мовчазною згодою сторін, до зброї не бралися. Тому алжірські гармаші просто з невідання гатили по німецьких окопах, як і будь-якого дня.

Німецькі солдати, обурені такою зневагою неписаного закону, й собі загримали з гармат у відповідь.

Отож старанно налагоджене вбивство людей за допомогою пороху, вогню, металу й математики, зване війною, не припинило свого страшного перебігу навіть на святий вечір.

Саме тоді в одному з німецьких передових окопів берлінський кондитер на ім'я Альфред Корніцке був заклопотаний тим, що пік марципани для своєї роти. Окоп, у якому він самозабутньо дрібнив мигдаль, був досить добрим захистком від ворожих снарядів. Та земля двигтіла від вибухів, і це дуже заважало кондитерові в роботі. Млинка для мигдалю в Корніцке не було, й доводилося його сікти дуже гострим багнетом. Коли враз ударив вибух, багнет сприснув, поранивши кондитерові ліву долоню, й далі йому довелося поратися з перебинтованою рукою. Трохи згодом від вибуху тріснула карафка, й чимало коштовної, з величезними труднощами роздобутої трояндової води пропало, а те, що вціліло, кондитер мусив перелити до бляшанки з-під консервів.

А найгірше, що він весь час потерпав за примус, — адже марципани слід пекти на рівномірному вогні.

Саме тієї миті, як Корніцке поставив каструлю на примус, щоб, злегка помішуючи розігріту масу, перетворити її в благородний марципан, поблизу пролунав такий могутній вибух, що в кондитера вибило з рук дерев'яну ложку, примус жбухнув полум'ям і погас, а каструля з тістом була б вивернулася додолу, якби сердега не підхопив її своєю перебинтованою рукою.

— Ну годі! — ревнув він, розлючений, що йому знову перебили його делікатну працю. — Ці магометанські тріскачники чхали на роботу порядного майстра!

— Постривай, Альфреде, — заходився його повчати сусід. — Звідкіля магометанам знати, що в нас надходить різдво й робляться марципани? Та вони ж про це й не чули!

Аж тут знову гримнув вибух і знов трохи не перекинуло каструлі з усім її коштовним припасом. Альфред Корніцке знову підхопив її в останню мить — і тоді він просто нестямився з люті.

— Не чули, кажеш? — гукнув він. — Якби ж то, голубе! Адже трояндова вода — зі сходу!

— Але про різдво вони таки не знають, Альфреде, в тім-то й лихо!

І знов страшний вибух, знов двигтить земля, знов творіння порядного майстра врятоване дивом.

Отепер уже маленькому кругленькому Корніцке ввірвався терпець.

— Ну, буде з мене, небожата! — несамовито гукнув він у бік ворожих окопів. — Різдво — це різдво, і марципан — то марципан! Не перебиватимете більше ви мені роботу! Зараз я покладу цьому край!

Його товариші й збагнути нічого не встигли, а вже одержимий кондитер, що навіть тут, на фронті, працював у кухарському ковпаку, вхопив малу ялинку з приладнаними на ній свічками, прожогом вискочив з окопу й помчав через поле простісінько до ворожих позицій. Усе це було дуже добре видно ворогові, що цілком міг відкрити вогонь по цій живій мішені.

На німецькому спостережному пункті не повірили власним очам, побачивши солдата в кухарському ковпаку, з ялинкою в руках, що біг до ворожих окопів.

Задзвонили польові телефони, застукотіли польові телеграфні апарати, передаючи неймовірне повідомлення з одного командного пункту до іншого, і серед солдатів, що почули уривки цих телефонних розмов, поширились найдивовижніші чутки. Єдино певним у всій веремії повідомлень, чуток і щохвилинних суперечливих припущень був наказ командира полку про негайне припинення вогню. Цей небувалий на війні випадок збив з пантелику як своїх, так і чужих. Алжірські стрільці й артилеристи розгубилися: щодо солдата у кухарському ковпаку на голові й зеленим, уквітчаним свічечками деревцем у руках не було ніяких вказівок у жодному військовому статуті чи інструкції. Це була поява занадто химерна, щоб уздріти в ній загрозу. Отож в Альфреда Корніцке ніхто не стріляв. Алжірці просто стояли й безпорадно дивилися на нього, аж поки якусь хвилину згодом і по французьких окопах задзвонили телефони й застукотіли телеграфні апарати. Отак вояки-алжірці несподівано дізналися, що бойові дії тимчасово припинено по всьому фронту з нагоди різдвяних свят, і тепер не стріляли вже згідно з наказом.

Тим часом Альфред Корніцке пробіг уже далеченько вперед. Аж ось він спинився, прикинув відстань між лініями окопів, вирішив, що стоїть десь так посередині між ними, тоді розрівняв передком черевика землю, хазяйновито поставив ялинку, спокійнісінько витяг з кишені солдатського мундира сірники, призначені для запалювання примуса, і, оскільки холодна зимова ніч була зовсім безвітряна, одну за одною позасвічував на деревці свічки.

Саме тієї миті, коли вся ялинка святково засяяла вогнями, ворожа артилерія припинила вогонь. Раптово зробилося дуже тихо, і в цій тиші пролунав гучний голос Альфреда Корніцке:

— Отак, сплюхи! Тепер ви знаєте, в чім річ! Щасливого різдва!

Потім кондитер рушив назад до своїх і знову скочив у окоп, де всі добру хвилину сміялися й трясли йому руку.

— Коли полковник дізнався про твій похід, то спершу хотів був посадити тебе під арешт, — розповідали йому. — А тепер він розмірковує, чи не слід почепити тобі на груди орден.

— Нехай дасть мені зробити марципани, — промовив кондитер, повернувся до каструлі, розпалив примус і знов заходився коло своєї роботи. Солдатам, що, притихши, стояли довкола, він сказав, що як повернеться з війни, то навертатиме поган у християнство.

— Тепер я знаю, як це робиться, — додав він наостанку.

Ялинка на нейтральній території ще довго сяяла вогнями і стала вдячним матеріалом для різдвяної проповіді фронтових душпастирів.

Ото так оповідання про різдвяну ялинку на нейтральній території перемандрувало в численні збірки повчальних оповідок і з одержимого кондитера Альфреда Корніцке зробили благочестивого Манфреда Корна, яким він ніколи насправді не був.

Останні слова оповідки прадідусь промовив усміхаючись. Я й сам, мабуть, усміхався, кажучи:

— Цей Альфред Корніцке зі своїми марципанами куди симпатичніший, ніж Манфред Корн із його віфлеємською зорею.

— По-перше, Хлопчачок, Альфред Корніцке набагато правдоподібніший, — докинув прадідусь. — У нього є поважна причина поставити ялинку на нейтральній території. Він хоче, щоб йому дали спокійно спекти марципани. А обер-єфрейтор Корн — герой з реторти, мертва вигадка, міраж, який знімає, коли підійдеш ближче.

Старий Хлопчак хотів, здається, висловитися докладніше про "героя з реторти", аж тут ми обидва виразно почули, що хтось береться сходами нагору: звичайно, це йшла до нас горішня бабуся.

За хвилинку вона справді зайшла до кімнати з тацею, на якій стояли супниця та дві тарілки.

— Коли діти такі нерозумні, що відразу після операції вистрибують на одній нозі, де бачать, то хай хоч дорослі будуть розумніші, — сказала вона. — Попоїжте тут, на горищі, нехай Хлопчачок не встає. Смачного вам!

І, не сказавши більше й слова, пішла собі, а ми заходились коло супу з фрикадельками.

Після вечері біль у п'яті вщух, настрій у мене був чудовий, тільки віршувати. Але прадідусь здавався втомленим, губи в нього ще й досі були сині.

— Подибаю я, мабуть, наниз, Хлопчачок, та ляжу спати, — сказав він. — Чималенько, бач, у мене років за плечима. А ти, як не хочеш марнувати часу, подумай лиш над тим, чи може, приміром, стати героєм якийсь бідолашний собака. Скільки ж їх, тих сердешних собак, живе на світі! Задля геройства їм простісінько бракує сили, бракує щоденного прожитку. Може

тобі вдасться дослідити, як таке вбоге створіння та стає героєм. Ну, бувай тим часом!

Старий Хлопчак виїхав з кімнатки, і я почув, як він, проїхавши до сходів, важко побрався наниз, на другий поверх.

Біль у мене в п'яті минувся зовсім, тому я встав, приніс новий сувій шпалери, розгорнув на столі й почав писати. Прадідусеві слова я сприйняв буквально й надумав написати оповідку про нужденного собаку — життєпис бездомного пса.

Десь близько четвертої години, — я щойно скінчив своє писання, — хтось почав сходити на горище. Я мерщій скрутив шпалеру й запхнув під канапу.

Але даремнісінько, — бо це був прадідусь. Ось він уже в'їхав на своєму кріслі до кімнатки.

— То як, написалося щось? — запитав він.

А я сказав:

— Наказ виконано! Оповідка про нещасного собаку готова!

— То прочитай її, Хлопчачок! Я аж тремчу з цікавості.

Тоді я витяг шпалеру з-під канапи, розгорнув і прочитав:

СОБАЧЕ ЖИТТЯ

Коли хто робить у світі щось добре, то всі кажуть:

— Не можна, щоб така людина жила собачим життям!

А як же той нещасний собака, що його сама природа прирекла на собаче життя? Він по-собачому й живе. А що це означає — краще не питайте!

Візьмімо задля прикладу життя так званого бездомного собаки. Убогого, безпорадного собачати, що вздріло світ де-небудь за дощаною огорожею якогось будівельного майданчика. Сердешне цуценя перших шість тижнів сяк-так годується скупим молоком матері. Та припустімо, що саме йому пощастить залишитися живим, — бо шестеро його братів та сестер загинуть ще сліпими. Одного похмурого недільного ранку ватага хлопчаків зажене його на найдальшу околицю міста, дороги назад, до матері, він уже не знайде й приб'ється до якогось глухого сільця, де й люди живуть не краще за собак.

Тут якийсь дядько кісткою заманить його на своє подвір'я, а там схопить, накине на шию мотуза й прив'яже біля ґанку.

— Стерегтимеш мені хату від злодіїв, — скаже він собаці. — Може, ти й не наїдатимешся в мене, проте з голоду не здохнеш. Чим багаті, тим і раді, щоб ти знав. Отак і ти.

На щастя, надворі літо. Уперше взятий на прив'язь собака терпить голод, норови хазяїна й немилосердність сільських хлопчаків бодай за теплої години.

Та якось уночі, коли вже ось-ось зима, собака западе, знемігшися, в такий міцний сон, що не почує злодія, і той украде з хазяйського льоху єдиний шматок шинки. Не диво, що сердега дядько геть оскаженіє і зжене злість на собаці.

А наступної ночі вдарить перший добрячий мороз, і собака, що не має ніякого захистку, голодний і побитий, хапатиме

дрижаки на холоді. Отоді замучена, ошаленіла з відчаю тварина вперше повстає проти такого існування. Двома своїми, вже давненько не молочними, а новими, міцними зубами собака перегризає мотуз, яким прив'язав його мучитель-дядько, й цілісіньку ніч біжить полями, лісом і навіть ледь-ледь пришерхлим ставом, що, може, тільки й удержить на собі худющого охлялого собаку.

Ранок застає втікача в місті. Він солодко спить, приткнувшись за якоюсь комірчиною біля великого критого ринку: тут він уперше досхочу наївся — тим, що викинули як непотріб з цього величезного схову товарів.

Собака прокидається надвечір, позіхає, потягається й почуває себе здоровим, наїденим і дужим. І йому не здається дивним те, що прегарно підстрижена панянка з благородної родини пуделів захоплено дивиться на нього, хоч він і не щойно з ванни, і весело з ним грається, аж поки гладка дама в хутрі з жахом гукає його нову подругу до себе й тягне її геть на червоному шкіряному повідку з золотими ґудзичками.

Це, звісно, смутить бездомного собаку, та не знищує в ньому пробудженої самоповаги. На прощання він гучно гавкає навздогін новій подрузі й, гордо задерши голову, простує до міста. Він такий захоплений собою, що відомому гицелеві Казимірові Хляпавці не штука блискавично накинути йому на шию ланцюга і вкинути у свою будку на колесах, до інших собак-бранців. Несамовитого їхнього гавкоту майже не чути за гуркотінням мотора старої машини.

Наступні два дні собаку держать у тісному довгому бараці на віддаленому передмісті. Але Казимірові Хляпавці не дуже-то легко його приборкати. Собака більш не хоче плазувати, підібгавши хвоста. Він не боїться канчука й на третій день,

тільки-но гицель відхиляє двері — укинути бранцям їжу, — вихоплюється з барака й дає драла.

Це вже вдруге він рятується від своєї лихої долі, але, на жаль, вона знов ловить його в лабети.

Оскільки він не вміє читати (це лихо в нього принаймні спільне з іншими, щасливішими собаками), то й не звертає уваги на табличку з написом: "Собак, що нищать дичину в цьому районі, стріляти на місці".

Собака безтурботно бігає собі в небезпечному для нього районі й раптом бачить попереду зайця. І тоді в ньому прокидається собачий мисливський інстинкт. Собака чимдуж кидається навздогін зайцеві, і собаці так добре, так чудово (дарма що заєць, плутаючи слід, весь час водить його за носа), він на повні груди вдихає повітря волі.

"Оце життя!" — думає він собі, женучи зайця стернями. Але саме тієї миті, коли життя на світі білому вперше здається йому прекрасним, лісничий підносить рушницю, цілиться, стріляє і влучає в нього.

Так уривається собаче життя десь серед поля, коли дзиґарі на ближній вежі вибивають сьому і щасливіші собаки саме лаштуються смачно повечеряти.

Прадідусь заплескав у долоні.

— Чудово, Хлопчачок! — вигукнув він. — Ти показав, що навіть нужденний собака іноді знаходить у собі дещицю героїзму. Або тільки він хоч раз дихнув повітрям волі, тоді він напружить усю силу, щоб порвати свій ланцюг… А ти помітив,

Хлопчачок, що ми сьогодні тільки й говоримо що про тиранів та тих бідолах, яким доводиться боронити своє життя?

— Помітив, прадідусю. Якось воно так само виходить. І тоді, чотири роки тому, коли ми говорили про мову, в нас теж була щодня певна тема. Й тепер так. Узавтра ми складатимемо вірші та оповідки про пам'ятники.

— Авжеж, — сказав Великий Хлопчак. — Справді, ми й на завтра вже маємо тему. Певне…

Прадідусь не доказав, бо до нас несподівано завітав гість. Він уже стояв у дверях кімнатчини. Це був мій долішній дідусь, той, що в нього кучерявий чорний чуб.

— Я не заважатиму?.. — спитав він.

— Такий рідкісний гість, як ти, Якобе, ніколи не може заважати, — всміхаючись, відповів прадідусь.

— Та ви ж начебто віршуєте, Хлопчаки… Я спокійнісінько можу собі піти наниз, а за годину знов прийду. Жінки там балакають про різдвяні подарунки. Може, і я щось їм підкажу.

— Ми вже досить добре обміркували нашу тему й досхочу навіршувались, Якобе, — сказав прадідусь.

Ми з прадідусем в один голос запевнили, що він нітрохи нам не заважатиме, нехай, мовляв, заходить. Усі його побоювання зовсім безпідставні.

— Яку тему, Хлопче? — спитав долішній дідусь.

— Великі й малі цього світу, хазяї і наймити, тирани й підданці.

— Як шкода, що я не встиг послухати, — з жалем сказав долішній дідусь.

— Е-ге ж… — Старий Хлопчак замислено їздив туди-сюди у своєму кріслі. — Е-ге ж, Якобе, одна річ на сьогоднішню Тему в мене ще лишилася. Це байка. Я її придумав колись, кілька років тому. Можу тобі розказати.

— То розкажи, Хлопче, — сказав долішній дідусь, — ти ж знаєш, що я й сам подеколи віршую, хоч поет із мене невеликий.

Цей мудрий натяк на прадідусів поетичний хист підохотив Старого Хлопчака. Він трохи помовчав, пригадуючи байку, а тоді прочитав її нам:

Ведмідь і мурашки

Старенький ведмідь-горопаха

Надумав довести мурахам,

Яка-то він сила, ведмідь!

Отак і набрався охоти

На хату тієї дрібноти

Залізти і сісти й сидіть.

А сів — то хутенько схопився,

Зачухався і закрутився,

Ревів і качавсь по землі.

Уперше побачив він: мужні,

Невтомні, відважні і дружні, —

То й сильні мурахи малі.

Пролежав бурмило чимало —

Все тіло горіло-палало

(Така навісна мурашня!).

Весь скусаний, зчуханий, здертий,

Утік, мов од лютої смерті,

І всім тепер каже щодня:

Малих зневажати не важко

("Гей ти там, нікчемна мурашко!"),

Але начувайся, тремти! —

Як рушить малеча до бою —

Вся разом — до бою з тобою, —

Світ за очі бігтимеш ти!

Коли байка скінчилася, долішній дідусь сказав:

— Знаєш, Хлопче, усі ви, поети, завжди вигадуєте всілякі розумні й гарні речі, в яких щоразу перемагає справедливість. А як воно буває насправді, в житті, з тими ж таки маленькими людьми? Зі скривдженими і зневаженими? Чи завжди вони тримаються гурту? Чи не квапляться декотрі з них підлеститись до великих цього світу, аби мати більше хліба, грошей чи там пенсії, ніж у сусіда? Чи дуже міцна між ними єдність, Хлопче?

— Правду кажеш, Якобе, — зітхнувши, мовив прадідусь. — І таке бувало, що маленькі люди століттями не боронилися проти сваволі великих. Але тим часом з'явилися герої нового типу: це високоосвічені люди, що присвятили свій хист і знання справі захисту маленьких людей.

Долішній дідусь засміявся й сказав:

— Кепсько те, що ви, поети, шукаєте підтвердження своїх фантазій у реальному житті.

— Поети, — засміявся й прадідусь, — уміють передчувати долю людства. Вони розпізнають героїв завтрашнього дня!

На жаль, розмову довелося урвати, бо нас покликали наниз вечеряти. На наш подив, цього разу на вечерю зібралася вся наша родина: мої мати, батько, брати й сестри, долішня бабуся й долішній дідусь, горішня бабуся, прадідусь і я.

Причину таких дружних відвідин ми, Хлопчаки, відкрили для себе аж тоді, коли побачили, що по всій вітальні стоять квіти й лежать загорнені подарунки. І ми враз згадали, що в горішньої ж бабусі перед самим різдвом день народження! Нам ніхто нічого не сказав, бо всі думали, що ми вже давно привітали іменинницю. Тоді нам стало соромно, що ми, поети, такі неуважні, ми подались під слушну мить до спальні і вдвох написали вірша на день народження горішньої бабусі. Потім знов пошкандибали до вітальні, прадідусь постукав ложкою по склянці, і, коли всі замовкли й з цікавістю подивилися на нього, він сказав, показуючи на мене:

— А зараз Хлопчачок зробить іменинний подарунок від поетів. Тоді я підвівся й прочитав:

Величальна горішній бабусі

Хто лає і дбає?

Хто завжди при ділі?

У кого поети

Живуть скалічілі?

Хто їх доглядає,

Мов рідна матуся?

Це наша горішня,

Горішня бабуся!

Хто мужній такий,

Як годиться герою?

Хто завжди за правду

Устане горою,

Де інший сховається,

Скаже: "Боюся!"? —

Це наша горішня,

Горішня бабуся!

Хто може нагримати

З самого рана?

Кого ми за любого

Маєм тирана?

Хто сниться нам часто?

За ким я журюся?

Це наша горішня,

Горішня бабуся!

Хто слово колюче

Нам часом дарує?

Хто в наших серцях

Над усім владарює?

Прилюдно сказати

Я не побоюся:

Це наша горішня,

Горішня бабуся!

Усі заплескали в долоні, а горішня бабуся, втираючи очі, промимрила:

— Спершу ці шибеники забувають твій день народження, а потім отак тебе присоромлять! І за що мене господь накарав аж двома поетами?

— За те, що ти такий колюченький їжак і не даси поетам знудитися! — засміявся прадідусь, чим спонукав горішню бабусю сховати хустинку й знов заговорити звичайним своїм ущипливим тоном.

День минув чудово для всіх. Коли я, перед тим як лягати спати, сказав горішній бабусі: "На добраніч!" — і навіть поцілував її, всупереч своїй звичці, то вона мовила:

— На добраніч, мій малий поете! Та дивися не складай ти мені більше таких віршів, щоб я через них ніяковіла.

— Не буду, слово честі! — відповів я. — На той рік я вам на день народження нарву букет сухеньких будяків!

П'ЯТНИЦЯ,

в яку прадідусеві нездужається, а ми вдвох із Джонні-Свистуном перевідуємо тітоньку Юлію. Цього дня в нас мовиться про пам'ятники; між іншим, оспівано герцога Оскара, що не потребував героїв, надано слово каменеві і по праву заведено дику льоху в герб одного можновладця, а на прикладі одного різника показано, як можна вчинити подвиг усупереч власному гніву.

Ця п'ятниця почалася невесело, бо лікар був незадоволений станом прадідусевого здоров'я. Він призначив старому серцеві краплі й звелів день чи хоч півдня полежати в постелі.

Старий Хлопчак вибрав друге з двох лих — до обіду лежав у постелі й переглядав альбом пам'ятників. Мене він вирядив гуляти, сказавши, що й поет повинен час від часу завдавати роботу ногам.

Отож я зі своїм другом Джонні-Свистуном пошкутильгав навпроти крижаного вітру через увесь горішній Гельголанд, роздивляючись дорогою святково прикрашені вітрини крамниць. Уже почалися різдвяні канікули, і я міг тепер спокійно виходити з дому, не боячись зажити слави прогульника.

Коли обличчя в нас добре розчервонілися на морозі й вітер став пробиратися навіть крізь наші товсті светри, ми втекли до теплої оселі тітоньки Юлії — веселої старенької жінки, яку весь острів звав тітонькою, хоч насправді в неї не було тут жодного племінника.

На стіні біля дверей її господи висіла на шнурку дзвоника гіпсова рука, а під нею — картонна табличка з написом:

Піщанко Овербек — дзвонити 1 раз

Юліана Овербек — дзвонити 17 разів

Кудлай Овербек — гавкати 1 раз

Піщанко був хлопець нашого віку. Тітонька Юлія взяла його за сина. Він був знайда. Його знайшли немовлям на піщаному березі, закутаного в рибальську брезентову робу. Через те його так і прозвали.

А Кудлаєм звали песика тітоньки Юлії — маленьке довгошерсте собача з пишними китичками, що нависали на очі, — так що годі було добрати, де тут перед, а де зад.

Піщанко, який чудово порядкував хатнім господарством тітоньки Юлії, відчинив нам, бо ми подзвонили один раз. Та він лише провів нас до тітоньки Юлії — в так звану Блакитну кімнату, а сам знову подався до кухні в супроводі Кудлая. Ми з Джонні поскидали жаркі светри, і нам, як звичайно, перепало теплого питва зі смачними коржиками.

— Я чула, — сказала мені тітонька Юлія, — що ви, Хлопчаки, знову взялися віршувати. Про героїв. Так?

— Так, — відповів я, але здивувався, що про це знає весь острів.

— Не весь острів, — заперечила тітонька Юлія, — а тільки ті люди, яких цікавить поезія. Закладаюся, що Джонні про це нічого не знає. Так?

Джонні-Свистун кивнув головою, але відразу додав:

— Хлопчачок сьогодні такий неуважний, наче старий дід. Через те я й подумав собі, що вони знов віршують.

— А хіба, коли віршують, стають неуважними? — здивовано спитала тітонька Юлія.

— Ще й як! — вигукнув Джонні. — Ми колись хотіли з Хлопчачком улаштувати краб'ячі перегони, аж він побачив каштана й зразу став ні риба ні м'ясо. Уже каштани в нього з язика не сходять, а скажи йому щось, він тебе й не чує!

— Ага! — скинулася тітонька Юлія. — Вже знаю, чого воно так. Коли поет щось придумує чи обмірковує, тоді він нічого довкола не бачить і не чує. Але ж це, по суті, аж ніяк не неуважність, Джонні, а навпаки — висока зосередженість уваги на чомусь одному.

— Може, й так, — буркнув Джонні-Свистун, якого, певно, не дуже цікавили ті складні процеси, що відбуваються в головах у поетів. Він був хлопець практичний, тому й подав думку пограти в "Чоловіче, не сердься".

Тітонька Юлія охоче пристала до гри, однак раз у раз питала мене, що ж ми з прадідусем звіршували.

Дізнавшися, що ми збираємося писати балади, а також оповідки про пам'ятники, вона була в захваті.

— Але не забудьте ось чого, — сказала вона. — Адже пам'ятник — не лише те, що стоїть на постаменті, Хлопчачок! На світі є багато й інших пам'ятників. Наприклад, монета. Чи надгробок. Чи навіть сузір'я. Може бути пам'ятником і будинок. Або герб. Або й звичайний камінь, що нагадує нам про якусь подію. Зважте на це, як будете віршувати чи складати оповідки.

Ця думка тітоньки Юлії розворушила мою фантазію. Я грав дедалі неуважніше й раз у раз робив сміховинні помилки. Джонні-Свистун так розсердився, що зрештою кинув гральну кісточку на стіл і вигукнув:

— Я більше не граю! Хлопчачок знов витає у хмарах!

Я не встиг ще нічого пояснити, як тітонька Юлія сказала:

— Якщо не помиляюся, Хлопчачок думає про пам'ятники. Правду я кажу?

Я кивнув головою й пояснив: винне тут зауваження тітоньки Юлії про види пам'ятників.

— Мені це дуже приємно, — всміхнулася тітонька Юлія. — Бо знаєш, Хлопчачок, кожній жінці кортить бути музою, яка надихає поета написати оповідку або вірш.

— Тільки не моїй горішній бабусі! — сказав я і зразу згадав, що обіцяв їй не спізнитись на обід.

Я поглянув на годинник, який стояв на видноті, й побачив, що, коли покваплюся, то можу ще прийти вчасно. Отож я попросив пробачення, похапцем натяг светра й пошкандибав на Трафальгарську вулицю. У голові в мене аж роїлися задуми творів про всілякі пам'ятники.

Я прийшов саме вчасно, щоб попоїсти з горішньою бабусею, — як звичайно в п'ятницю, — юшки з сушеної риби. Прадідусь їв у постелі, але по обіді встав і поволеньки побрався на горище, в кімнатку з вікном на південь, щоб поміркувати удвох зі мною про пам'ятники.

Тільки-но ми повмощувались якнайвигідніше — Старий Хлопчак у кріслі на колесах, а я на канапі, — я мерщій заходився пояснювати, що пам'ятники бувають усякі. Але він уже все це обміркував, гортаючи в ліжку альбом.

— Навіть пасмо волосся може бути пам'ятником, — сказав він мені, — і деколи значнішим, ніж бронзова кінна статуя в натуральну величину. Мені трапилися в альбомі дві непогані епітафії, і я їх переписав.

Він дістав з кишені газету, на берегах якої записав епітафії.

— Одна — з Берліна, — мовив він, — там у Тіргартені є безліч пам'ятників з каменю чи бронзи більшим і меншим панам. І на надгробку одного з найнікчемніших берлінці написали таке:

Епітафія можновладцеві

Цей пам'ятник усім звістує:

Лежить тут можновладний пан,

Що звікував свій вік не всує,

Бо добре пив, і їв, і спав.

Одначе вже не буде пить,

Бо бачте, вічним сном він спить.

— Мабуть, цей можновладець не заробив, щоб йому ставили пам'ятник, — засміявся я.

— Тим часом один муляр ще й як заробив, а пам'ятника йому ніхто не поставив, Хлопчачок. Ось послухай, який напис зроблено на дерев'яному хресті над його могилою.

І він знову прочитав записане на берегах газети:

Епітафія муляреві

Лежить тут муляр Маєр

(Господь його прибрав),

Що сало дрібно крояв

І пивом запивав.

Він пана Руккевбоке

У вирі підхопив,

І виплив пан, нівроку,

Та муляра втопив.

Ці дві епітафії навели нас на довгу розмову про пам'ятники заслужені й незаслужені.

— Принаймні, одне безперечне, — сказав наостанку прадідусь, — не кожен, кому поставили пам'ятник, — уже й герой. І не кожному героєві на світі споруджено пам'ятник. Сьогодні вранці в постелі я написав дві балади, з них це видно. Та спочатку мені б хотілося послухати ту баладу, що ти написав учора. Вона записана в альбомі, так, але я її не читав. Хочу почути у твоєму виконанні. Прочитай-но мені її!

Я поклав важкий альбом на коліна, розгорнув на потрібній сторінці, закладеній сірником, і прочитав:

Балада про короля та дівчинку

Колись в якійсь країні

Жив-був король один.

Дорослому й дитині

Ненависний був він.

Звелів одної днини

Король оголосить:

— Шмат золота й годинник,

Як хочете, знайдіть...

— Не кваптеся, одначе... —

Окличник тут примовк. —

Завинено добряче

Те й те в червоний шовк.

Як трапиш на годинник

І схочеш розвертіть —

Все місто ту ж хвилину

В повітря полетить!

Зате як злото чисте

Зумієш віднайти —

Врятуєш рідне місто

І герцог будеш ти!

Тоді в яруги й пущі

Сипнув із міста люд:

Життя любив він дужче

Від золота, мабуть.

Без хліба й без одежі —

У нетрі й комиші...

Король як глянув з вежі —

А в місті ні душі!

Коли біжить з підскоком

Вперед, усе вперед

Дівчатко ясноoке

Марі Елізабет.

Король щосили стиснув

Бінокля у руках

І якось ненавмисне,

Незчувшись, мовив: "Ах!"

Пробігла з добрі гони

Крихіточка мала

І раптом щось червоне

Зі стежки підняла.

І стала з ним край шляху.

Тоді — о муко з мук! —

Король закляк із жаху,

Бінокль упав із рук.

А серце калатає,

Немов на сполох дзвін…

Та вибуху немає,

Його не чує він.

І знову у знемозі

Король бінокля стис

І дивиться в тривозі

Туди, на місто, вниз.

Але яка ж картина

Постала перед ним:

Там бавиться дитина

Шматочком золотим!

Заплеще у долоні

І вигукне: — Кіть-кіть! —

І ось уже в розгоні

У воду він летить.

Король біжить прожогом

І миттю на коня!

Вже скаче якомога

Й дівчатко доганя.

Де та водиця плине,

З коня зіскочив він.

— Добридень, герцогине! —

І віддає поклін.

І, мов з цією роллю

Знайоме все життя:

— Добридень, мій королю! —

Відказує дитя.

А по якійсь хвилині

Вже їдуть білим днем

Дівчатко в ластовинні

З могутнім королем.

"Чого б і до загину

Не знав я до пуття, —

Навчило за хвилину

Мене мале дитя!"

Так, їдучи, гадає

Король в науку нам.

А що це означає —

Про те подумай сам.

— Славно, славно, Хлопчачок, — сказав прадідусь, коли я скінчив читати. — Король вигадав для себе жахливу розвагу. Та коли накликав цим смертельну небезпеку на безневинну дитину, сам злякався своєї вигадки. А дівчинка ще ж урятувала й місто! Це чудово! Вона заслуговує на пам'ятник. А проте вона не героїня. Вона ж бо не знала про небезпеку. А герої завжди знають, на що зважилися.

— А у вашій баладі герой знає, що робить, прадідусю?

— О, знає, ще й добре, Хлопчачок! Він свідомо не хоче бути героєм. Послухай лишень.

І він прочитав із густо списаної паперової серветки:

Балада про герцога Оскара Великого

Була в давнину країна така,

Де пам'ятник патріоти

Звели державцеві, котрий млинка

Винайшов — перець молоти.

Поем не дійшло з глибини століть

Про славного чоловіка.

Одначе пам'ятник досі стоїть

З написом: "Оскар Великий".

Бо справді-таки: господиням-жінкам

Таку полегкість зробити!..

Він добрий був, і любили там

Його всі дорослі й діти.

Без бою, війни і воєнних див,

Без жодного лютого герцю

Маленький свій край він славним зробив,

Створивши млинок для перцю.

Ні, він не герой. Та скажу напрямки:

Балади його я вдостоїв, —

Для мене любіший державець такий,

З яким не потрібно героїв.

Я заплескав у долоні, бо мені дуже сподобався й цей герцог Оскар, і прадідусів вірш.

— Дивно тільки, — сказав я, — що ми день у день говоримо про героїв, а самі радіємо, що хтось зробив геройство непотрібним.

— Це легко пояснити, Хлопчачок. Геройство з'являється там, де є небезпека. У світі без небезпек герої були б непотрібні. Та, на превеликий жаль, наше життя сповнене небезпек, і через те герої будуть завжди. Обійтися без героїзму можна, тільки спритно обминувши небезпеки. Є люди, що вужами вислизають із життєвих небезпек. Та чи надовго це допомагає?

Прадідусів погляд раптом упав на зошит у чорній цератовій обкладинці, і тоді він сказав:

— У житті не раз доводиться стояти перед вибором, зважуватися на щось, навіть коли це тяжко. Кожний герой перед своїм подвигом мусив вирішити для себе, спроможний він на той подвиг чи ні. Це добре видно на прикладі Геракла. Подай-но мені зошита.

Я простяг прадідусеві зошита, що лежав біля мене, й старий, трохи погортавши його, знайшов те, що хотів, і прочитав мені:

Балада про Геракла та двох сестер

Геракл у дні старовини,

Як з міфів нам відомо,

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Не одного перемагав

Лихого і страшного, —

Та знайте: сам собі обрав

Герой свою дорогу.

Як мав він років двадцять три,

Був юний і вродливий,

Прийшли до нього дві сестри —

Красуні, просто диво!

Чи ту, чи ту з них, осяйну,

Повинен він обрати.

Звуть Насолодою одну,

Чеснота другу звати.

— Герою, обери мене,

То не звікуєш марне,

Бо я — то все, що чарівне,

Все, що приємне й гарне!

Це Насолода так тоді

Сказала ясно й дзвінко.

Чеснота ж: — Я даю тобі

Лиш славу добрих вчинків.

Герой замислених очей

Довгенько з них не зводив.

Тоді, зирнувши в той бік, в цей,

Сказав до Насолоди:

— Вас легко, панно, полюбить

І жити для забави.

Але в душі моїй горить

Жага добра і слави.

Тяжкі шляхи мого життя,

Я знаю це достоту.

Але беру без вороття

В супутниці Чесноту.

Я з нею небезпек усіх

Спроможний не боятись.

А якщо вам із цього сміх,

То можете сміятись!

Прадідусь згорнув зошита, і я сказав:

— Напевне, кожному одного чудового дня доводиться обирати свій шлях у житті.

— Так, Хлопчачок, — відповів прадідусь. — Оце ж і прекрасно в Гераклі, що він такий, яким був би кожен із нас,

сягнувши рівня напівбога. Адже безліч героїчних переказів — то тільки переінакшені подвиги Геракла. Я не випадково раз у раз до нього повертаюсь і недарма в багатьох своїх баладах підкреслюю, що він не в одній справі був перший у світі. Тому й пам'ятник Геракл має цілком справедливо.

— Який пам'ятник, прадідусю?

— Сузір'я в небі, Хлопчачок! Прекраснішого пам'ятника годі й вигадати.

На жаль, наша розмова урвалася, бо щось загупало по сходах. А що цього разу нам не довелося ховати ані списаних шпалер, ані "Моряцького щорічника", то ми стали безстрашно чекати гостя; проте, на наш подив, до кімнати, тримаючи в руці грубенький червоний записник, увійшла тітонька Юлія.

— Даруйте, панове, — вигукнула вона, — я знаю, що перебила вам роботу. Але я теж написала оповідку про пам'ятник, і мені так кортить почути думку тямущих людей!

— Ми вас уважно й терпляче вислухаємо, тітонько Юліє, — сказав Старий Хлопчак. — Тільки скиньте спочатку пальто.

Сердешна тітонька так хвилювалася, що їй ніяк не щастило роздягтися. Довелося мені вставати й визволяти її руки з поперекручуваних рукавів пальта. За мить вона вже сиділа поруч мене на канапці і вся аж світилася — так їй не терпілося прочитати свою оповідку.

Оскільки вона була премила бабуся, то ми, поети, прикинулися хтозна-якими зацікавленими і стали терпляче її слухати.

ІСТОРІЯ КАМЕНЯ СПОТИКАННЯ

Далеченько звідси, метрів за сотню від старого путівця, виглядає з трави гладенький круглий горбик. Це видно латочку величезного каменя. Якби каміння вміло говорити (а наша фантазія спроможна змусити його заговорити), цей камінь розповів би нам свою історію десь отак:

Я — уламок пісковика, багато тисячоліть тому оця місцина була його батьківщиною. Хоч я й лежу тут смирний і непорушний, та через мене завжди спотикається всяка звірота.

Почалося з родини звіроящерів, що з невідомої мені причини бігла через це поле. Одне звіроящеря в поспіху не побачило мене, спіткнулося і, заголосивши, беркицьнулося в траву.

Уся родина миттю спинилася, повернула назад до потерпілого малого, дізналася, що сталось, і заходилася лаяти мене, безневинний камінь, найлютішими словами: малий, бачте, розбив собі об мій гострий ріжок два пальці!

Минули століття, а може, й тисячоліття, поки вітер і дощ змили з мене цю ганьбу. За той час мої гострі ріжки поволі стерлися, і я глибше вріс у землю, що було мені дуже до речі, — бо я не люблю лежати в когось на дорозі.

Згодом я мав прикрощі через одного ведмедя: він доганяв зайця і в запалі полювання так торохнувся об мене, що проїхав метрів кілька по траві на череві.

Ох, як уже цей бурмило взивав мене! Я б не наважився такого сказати найгрубішому й найнеотесанішому уламкові

скелі. "Ти, доісторична погань!" — це в нього був ще дуже делікатний вираз.

Терпляче, як уміємо ми, камені, я вислухав усе те, нічого не сказавши у відповідь, і навіть не змінився на виду, але в душі я був ображений і не сказати як. Ще й століття згодом я на якийсь час ставав червоним пісковиком від сорому, коли згадував, як ганьбив мене цей неотеса-ведмідь.

Та час гоїть рани навіть каменям. Ось уже понад сто років, як я мирно лежу тут, на цій місцині, ледь помітно виставивши своє кругленьке, плескате черевце, і на душі в мене спокійно. Через мене перебігають ящірки, зайці дивляться з мене, чи безпечно навкруги, й коти вигрівають на мені спини.

Душевну рівновагу вернув мені один кінь.

А було це так. Понад сто років тому неподалік від мене точилася битва. Я чув крики, постріли, кінську тупотняву, — аж раптом коло мене спинилося кілька вершників у розкішних мундирах. Вони пильно стежили за тим, як посувається битва, й раз у раз із величезною шанобою зверталися до низенького, повного верхівця, на обличчя якого падала тінь від великого капелюха. Його кінь нетерпляче витанцьовував на своїх стрункіх ногах зовсім близесенько біля мене. І враз він ненароком ступнув на моє черевце і заточився так, що й вершник похитнувся і трохи не випав із сідла.

А саме тієї миті над головою в нього просвистіла куля. Вона неминуче влучила б у верхівця, якби він — через мене! — не відхитнувся вбік.

Решта верхівців злякано вигукнули:

— Величносте, вас не поранено?!

Але той засміявся, показав на мене й мовив:

— Оцей камінь, панове, змусив похитнутися мого коня, тому куля не влучила в мене. А вам із цього та наука, що й камінь спотикання інколи може стати в пригоді.

Тоді решта верхівців зірвали з голів капелюхи й вигукнули:

— Слава Наполеонові, імператору Франції!

Отак я дізнався, хто був той чоловік, що сказав про мене добре слово. Про мене, безмовний камінь, об який спіткнувся його кінь.

Відтоді ніякий звіроящір і ніякий ведмідь не можуть мені дошкулити. Свідомий своєї ваги, я спокійно несу її назустріч прийдешнім століттям.

Дослухавши цю прегарну оповідку до кінця, ми з прадідусем у душі засоромилися, що прийняли пропозицію тітоньки Юлії з прихованою нехіттю й зверхністю. Тепер ми мусили визнати, що "Історія каменя спотикання" нам дуже сподобалася й що це взагалі неабияка оповідка про пам'ятник.

Коли ми сказали про це старенькій, вона вся аж засяяла й спитала:

— А може, цей камінь навіть герой? Чи ні?

— Є герої терпіння, тітонько Юліє, — відповів прадідусь. — Іноді героїчним подвигом є здатність не зробити того, що

найдужче хочеться зробити. Часом треба героїчного зусилля, щоб утриматись від подвигу, яким здобудеш тільки славу, а більше нічого. Потрібна мужність, щоб, не побоявшись слави боягуза, розумно уникнути марнолюбного геройства. Я міг би розповісти вам історію одного чоловіка, який хоч і не був героєм, зате мудро ухилився від так званого геройства, не здобувши й слави боягуза. Крім того, ця історія стосується й нашої сьогоднішньої теми, бо в ній дика льоха здобула право на пам'ятник.

— Дика льоха? — майже водночас вигукнули ми з тітонькою Юлією.

— Так, дика льоха, — всміхнувся Старий Хлопчак і розказав нам оповідку про те,

ЯК ДИКА ЛЬОХА ЗДОБУЛА ПРАВО НА ПАМ'ЯТНИК

Десь на Рейні, над порталом зруйнованого замку, можна побачити викарбуване на камені зображення вепра під квіткою лілії. Це герб нині вимерлого роду Бінгенбахів.

Був то рицарський рід, але на диво мирний. Тому й на рицарському гербі з давніх-давен красувався мирний символ — квітка лілії. Та, на жаль, Бінгенбахи жили за часів розбишак-рицарів, коли ніхто не мав спокою, якщо він чомусь не припав до вподоби лихому сусідові. Так було й з Бінгенбахами, що мали препоганих сусідів — рицарів-зарізяк Напастен фон Напастів. У всіх Напастів плечі були завширшки як шафа, долоні — як тарілки, і всі вони радо пили та гуляли, але добра не надбали майже ніякого.

Мешканці обох сусідніх замків, зустрічаючись, низько вклонялись один одному, але приятельських стосунків поміж

Бінгенбахами й Напастен фон Напастами, звичайно, не було. Навіть на ловах у довколишніх лісах вони якось ніколи не зустрічалися — аж до тієї погідної вересневої неділі, в яку Бінгенбахи вирішили зобразити під лілією на своєму рицарському гербі дику льоху.

Саме того дня старенький рицар Бруно фон Бінгенбах, що понад усе любив пополювати, взявши тільки трьох своїх людей, вирушив до лісу на лови. Син його марно просився поїхати з ним.

— А що як зустрінете в лісі Напастів? — казав юний Бінгенбах старому. — А що як вам потрібна буде допомога, оборона, тату? Адже ви вже не юнак…

Але рицар Бруно, усміхнувшись, відповів:

— Себе я ще здужаю оборонити, сину. — А тоді ще додав: — Маріхен буде зі мною.

І він поїхав до лісу в супроводі трьох людей, ведучи попереду себе на довгому блискучому ланцюжку Маріхен — приручену дику льоху, яку він чотири роки тому знайшов у лісі недужу, звелів забрати до замку й доглядати, поки вона видужала. Тепер для Маріхен — так її назвали — було розвагою бувати з хазяїном на полюванні. Але як вона може захистити старого від лютих фон Напастів, не знав ніхто, крім хіба що самого нього.

Коли рицар Бруно із своїми людьми, як звичайно, приїхав на Лугінсланд — відногу скелі, що виступала на узлісся, він цілком несподівано побачив усіх чотирьох братів Напастен фон Напастів, що з великим почтом і зграєю мисливських собак їхали на Лугінсланд.

— Недобрий знак, пане, — злякано сказав один його зброєносець. — Вони зумисне зачеплять нас і змусять з ними битися. Ви ж знаєте Напастів! їм байдуже про закон і правила рицарської честі. Для них буде великою втіхою вкинути господаря замку Бінгенбах до підземної темниці! Тікаймо!

Але старий Бінгенбах, не зводячи очей з фон Напастів, що навскач летіли вперед, до Лугінсланду, тихо сказав, що в тих кращі коні — втекти не поталанить. Проте й битися з Напастами теж було годі й думати — надто нерівні їхні з сусідськими сили.

"Уся надія тепер на Маріхен", — подумав старий Бруно.

Без дальших балачок він зіскочив з коня, спустив з ланцюга Маріхен, що досі ховалася від очей Напастів у кущах ожини, й сказав до неї:

— Он бачиш, Маріхен? — і показав на фон Напастів. — Тікай від них, тікай чимдуж!

І Маріхен миттю вискочила з кущів і помчала через поле.

Серед Напастів зчинився рух — вони побачили дику льоху. Засурмили мисливські роги, загавкали собаки, остроги впилися в кінські боки — і все товариство, повернувши коней, кинулося в той бік, куди побігла Маріхен.

Старий Бінгенбах знав, що для Напастенів фон Напастів не було нічого понад вепрячі лови. Тому вся їхня зграя, забувши про ненависного сусіда, повернула коней і собак за ситою дикою льохою…

Старий Бруно мовчки поїхав назад до свою замку…

Три дні всі чекали, чи не вернеться Маріхен з лісу. Але марно. Ще того ж таки дня, в який Маріхен врятувала життя старому Бінгенбахові, Напастени фон Напасти звеліли спекти бідолашну тварину на рожні для себе й своїх гостей.

І тоді рицар Бруно Бінгенбах вирішив на знак своєї вдячності Маріхен увести її до свого рицарського герба. І той, хто схоче, зможе ще й сьогодні знайти на порталі зруйнованого замку десь над Рейном викарбуваний на камені герб — зображення вепра під квіткою лілії.

Тітонька Юлія слухала оповідку, як мале дівчатко, — широко розплющивши очі.

Тепер вона запитала:

— А хто ж таки був героєм цієї історії — рицар чи дика льоха?

— По-моєму, — сказав я, — героєм тут є рицар: він начхав на так звану рицарську честь і свідомо уникнув колотнечі з розбишаками-рицарями.

— А по-моєму, Маріхен, бо вона наклала своїм життям заради старого рицаря, — сказала тітонька Юлія.

Прадідусь не погодився ні з ким із нас.

— Рицар показав себе розумною й розважною людиною, — промовив він, — але героєм не був. А дика льоха врятувала йому життя, сама не відаючи про це. Для неї це був нещасний випадок. А в нещасних випадках не буває героїв. То тільки рятівники тих, що зазнали нещасного випадку, бувають

героями. От про них мені б хотілося написати баладу. Що якби нам оце трохи повіршувати?

— Піщанко сьогодні готує паштет з печінки! — вигукнула тітонька Юлія. — Як я не прийду вчасно на обід, то він спересердя й будинок спалить.

Тітонька Юлія справді давно вже перебувала під п'ятою в свого господарного й практичного сина-знайди. Але мені завжди здавалося, що їй самій це подобається. А втім, цього разу нам пощастило її заспокоїти: мовляв, у неї ж заведено обідати пізно, ми ще маємо доволі часу. Тому вона зрештою згодилася повіршувати з нами, і я приніс їй ще не списаний сувій шпалери. Але тітонька Юлія наполягала на тому, що вона писатиме у своєму червоному записнику, — по-перше, тому, що вона так звикла, а по-друге, тому, що її манісінький висувний олівчик навряд чи буде помітно на грубій шпалері, — так вона пояснила нам причину. На це ми пристали. Зрештою, нам із прадідусем буде просторіше на шпалерах, якщо тітонька Юлія шкрябатиме вірша в своєму записнику.

Що саме писати — кожен вирішував сам, аби тільки вірш був про якийсь пам'ятник. Це була єдина умова.

На жаль, віршувати в товаристві тітоньки Юлії було не так просто, її поетичний хист був, так би мовити, сценічного гатунку. Вона раз у раз мимрила собі під ніс, поглядала на нас, мовби просила допомоги, вибивала олівцем по записнику віршовий розмір, лічила на пальцях склади, совалася туди-сюди по канапці, ніби сиділа в салоні корабля в добрячу хитавицю. Коли я в якусь мить глянув на грубку, тітонька Юлія хотіла була зараз же почати зі мною розмову, але я, заглиблений у свій вірш, відповів їй так уривчасто, що вона, зітхнувши, знову прикипіла до червоного записника.

А коли ми з прадідусем нарешті один за одним поклали свої теслярські олівці, тітоньці Юлії було ще далеченько до кінця. Тому ми запропонували допомогти їй скінчити останню строфу вірша. Проте вона хотіла довести свій вірш до ладу самостійно і справді незабаром поклала й собі малесенького свого олівчика в футляр.

— Звичайно, перша читатиме наша гостя, — сказав прадідусь.

І тітонька Юлія прочитала нам із червоного записника вірш під назвою

Монета з головою Нерона

В добу космічної ракети

В музеї трапиться, бува.

Зразок прадавньої монети,

На ній — Нерона голова.

Пихата, лаврами вінчана…

Хто увінчать його звелів,

Несамовитого тирана,

Що стільки вигубив голів?

Тому, кому прокльони слали,

Кого затаврував поет, —

Чи склав би люд данину слави,

Увічнивши в одній з монет?

Я вам скажу не по секрету,

Без лицемірства і оман,

Що карбувати цю монету

Примусив сам-таки тиран.

Безсмертя, думав він, здобуде

Через монети найскоріш.

Оце ж його безсмертя, люди, —

Ціна йому — щербатий гріш!

— Чудово, тітонько Юліє, просто чудово! — сказав прадідусь. — Та ви ж справжня поетеса!

— Е, я ж не вмію так швидко, як ви, — засоромилася тітонька Юлія.

— О господи, тітонько Юліє! — вигукнув я. — Не той справжній поет, хто пише швидко! Чи вірш написано за чверть години, а чи за чверть року — байдужісінько! Важливо тільки, щоб вийшло щось путнє.

— А ваш вірш, люба тітонько Юліє, — це таки щось путнє, — додав прадідусь.

— Та про героїв у ньому немає нічогісінького, шановні!

— Оввa, тітонько Юліє! Він же показує, що пам'ятник ще не робить героєм. Так-бо, прадідусю?

— Авжеж, Хлопчачок, твоя правда. А тепер хотілось би послухати ще й твого вірша. Як він називається?

— "Дзвонар і генерал".

— Прочитай нам його!

І я прочитав:

Дзвонар і генерал

При в'їзді в місто пам'ятник величний —

Цей генерал без бою місто взяв.

А спосіб був таки не зовсім звичний,

В який звитяжець той героєм став.

Довгенько ад'ютантові й не снилось,

Щоб він про все те правду розповів.

Але не втерпів, і тоді розкрилось

Все, як було, й дійшло до наших днів.

Він сповістив, що місто це стовежне

Пан генерал здобути наказав,

Забувши геть всі "мудро" й "обережно",

Хоч би там кожний другий наш упав.

І раптом воячок один похилий,

Що в мирному житті був дзвонарем,

Сказав: — На вежах цих дозорців сила —

Ми міста просто так не заберем.

У них-бо кожна вежа — то дзвіниця,

Там ніч і день чатують дзвонарі.

А громадяни — так у них годиться —

Тут мають зброю в кожному дворі!

— Що?! — гримнув генерал. — Дозорці висять

На проклятущих вежах день і ніч?

А ми хіба не можемо, до біса,

Усіх їх звідти виманити пріч?

— Ті дзвонарі свої покинуть чати

Усі як є в одну-єдину мить,

Коли подзвіння їм закалатати: —

"Помер король! На похорон дзвоніть!"

— А, он як! Ну то, може, почекати,

Аж доки королю набридне жить?

Розбити тут садок, грядки скопати

І на грядках капусту посадить?!

— Ні, ваша милосте, явіть терпіння.

Дозвольте йти у дзвона задзвонить:

На королівське вдарю я подзвіння —

Всі дзвонарі дзвонитимуть за мить.

І коли ви почуєте ті дзвони,

На жодній вежі вже не буде чат.

Тоді ведіть на штурм свої загони —

Рушайте перемогу зустрічать.

А генерал:

— Це спробувати можна.

Іди дзвони! —

І в місті зник дзвонар...

Ударив дзвін. А далі вежа кожна

Подзвінням озивалася до хмар...

І місто генерал узяв по тому,

Без бою взяв. Займалася зоря...

І рушив з перемогою додому.

А дзвонаря... Убито дзвонаря.

Тітонька Юлія гучно зітхнула.

— Бідолашний дзвонар! — примовляла вона. — Він був героєм, а пам'ятника поставили генералові.

— Не знаю, — замислено мовив прадідусь, — чи був цей дзвонар героєм. Допоміг якомусь можновладцеві здобути якесь місто і сам наклав головою — так, що, грубо кажучи, й собаки не загавкали. А тим часом яке було йому, маленькій людині, діло до завоювань якогось генерала? Дзвонаря вони аж ніяк не обходили. За тих часів сильні світу цього, багачі й

можновладці, безборонне топтали маленьких людей під ноги. Нерозумно було якомусь убогому бідоласі їм допомагати. Той, хто поліг за неправедну справу, — не герой.

— То може… — Тітонька Юлія знову зітхнула. — Може, хоч у вашому вірші є герой?

— Послухайте цього вірша, тітонько Юліє!

Старий Хлопчак перехилився з крісла до шпалери на столі й прочитав:

Різник і три пари няньок

Няньок три пари з дитсадка

Напалися завзято

На Вальдемара-різника,

Що коле поросята.

— Ах-ах! Ви грубий чоловік!

І груба ця робота! —

Вони кричали б цілий вік,

Лиш слухай, як охота.

Не міг знайти від них різник

Спасенного куточка:

Він заперечувать не звик

Нянькам із дитсадочка!

Але таки їм нагадав:

— Напевне, й зараз ласо,

Якби я тільки вам подав,

Ви б їли добре м'ясо?

А що, коли я не продам

М'ясива ні шматочка

І всю вину складуть на дам

З одного дитсадочка?..

Так розлютив той гурт няньок

Сердегу Вальдемара,

Що відтоді про всіх жінок

Казав він:

— Божа кара!

Одного разу сам-один

Ішов різник додому.

І враз будинок бачить він

У полум'ї страшному.

Вогонь пашить, і вітер б'є,

Жене тривожні хмари.

А ще в будинку люди є,

І хто ж? Няньок три пари!

— До лиха! — скрикнув Вальдемар. —

Це просто доля клята:

Не відчеплюсь від цих трьох пар —

Сльота, а не дівчата!

Та, це промовивши, різник

У ту ж таки хвилинку,

Не довго думаючи, зник

В палаючім будинку.

У ванно-мийно-душовій, —

Від страху в п'ятах душі! —

Няньки від вогняних стихій

Рятуються під душем!

Тут Вальдемар як закричить:

— Чи ви схибнулись, пані?! —

Тоді-то погляди умить

Звели на нього няні.

— Скоріш надвір! — гукав він їм. —

Негайно! Цю ж хвилинку! —

Отак він галасом своїм

Їх вивів із будинку.

І тільки-но за ними й він

Надворі опинився, —

Почувся тріск, і луск, і дзвін —

Будинок завалився.

І дим, і полум'я, і жар

Знялися в круговерті…

Отак няньок тих Вальдемар

Урятував од смерті.

Ми з тітонькою Юлією нітрішки не сумнівалися в тому, що цього різника Вальдемара з цілковитим правом можна назвати героєм. Ще й героїзм його був героїзмом із зціпленими зубами, бо різник важив своїм життям заради нелюбих йому няньок.

Прадідусь сказав, що ті герої, які чинять подвиги, перемагаючи самих себе, йому найбільше до душі.

— Вони виконують те, що їм доводиться робити, як прикру необхідність, — пояснив він. — Як неминучу працю. Ось і Гераклові подвиги часом звуть трудами.

Тітонька Юлія погодилася з цим.

— Колись він навіть тримав замість Атласа земну кулю! — додала вона.

Їй, певне, кортіло ще погомоніти про Геракла, та, поглянувши на свій годинник, вона передумала. Тепер їй уже неодмінно треба йти додому, сказала тітонька. Бо буде сварка з Піщанком, а сварок вона не зносить.

— Дивовижно, — промурмотів прадідусь. — Щоразу як зайде розмова про Геракла, її щось перебиває.

Тітонька Юлія, що вже вдяглася в пальто, сказала:

— То дарма. Однаково подвиги Геракла — тема невичерпна.

— Оце-то правда, тітонько Юліє! — засміявся Старенький Хлопчак.

Потім я провів тітоньку Юлію наниз — нога в мене вже не боліла.

Унизу ми замалим не зіткнулися з горішньою бабусею, що саме вийшла з кухні, несучи перед собою тацю з нашою вечерею.

— Що, вони читали вам вірші? — спитала вона в тітоньки Юлії.

— Ні, — відповіла тітонька, — я віршувала вкупі з ними.

— Що-о? — Горішня бабуся з дива трохи не впустила таці. — Ви вкупі з ними віршували?

— Авжеж, — засміялась тітонька Юлія.

— Про героїв, еге ж?

— Так, пані Маргарето, про героїв і про пам'ятники.

Горішня бабуся з тацею в руках і сама тієї миті стояла мов пам'ятник. Коли я для більшої безпеки взяв у неї з рук тацю, бабуся сказала:

— То це вже ці поети підбивають віршувати господинь і матерів? Нечувано! Життя — не збірка віршиків! Воно занадто поважна річ!

— Але ж я чула, що ви й самі віршували, — сказала тітонька Юлія.

— Авжеж, складала святочні віршики! — заявила горішня бабуся. — Але свято святом, а будень буднем!

— Яке добро, що мій син для мене куховарить! — вигукнула тітонька Юлія. — Я можу вважати будень святом і віршувати з поетами. Бувайте здорові, на добраніч!

І прудко шаснула у двері, перше ніж обурена горішня бабуся встигла їй щось відповісти. Тому вона напалася на мене:

— Оце-то звичаї! — вигукувала вона. — Оце звичаї! Неси, як хочеш, сам вечерю на горище! — І зникла на кухні.

А я, радісінький, поніс нашу вечерю нагору. Я боявся, що прадідусь не зможе сам сховати шпалери. Проте коли я зайшов до кімнатки, то шпалер було ніде не видно. Аж як я сів і піді мною щось зашелестіло, мені сяйнуло, що старий заховав сувій під подушку. Я виніс його в куток за двері, щоб і горішня бабуся потайки натішилася, читаючи наші вірші.

За вечерею Старий Хлопчак сказав:

— Тітонька Юлія, безперечно, має хист до віршування. Коли мене не стане, Хлопчачок, розробляй своє вміння віршувати з нею.

— Та що ви, прадідусю, — сказав я. — З цим кріслом ви спокійно проживете до ста років, у нас іще багато часу.

— Ніхто ніколи не знає, скільки в нього ще є часу, Хлопчачок. Оце ж, між нами сказавши, й робить життя таким цікавим. Ну, ось я й наївся. Поберусь-но спати. Піддерж мене трохи.

Я допоміг прадідусеві спуститись на другий поверх, і він, уже на сходах, ніби ще раз підбив підсумки сьогоднішнього дня.

— Про пам'ятники ми сьогодні дізналися дуже багато, — сказав він, — а про героїв мало. У камені й бронзі, Хлопчачок, уславляють стількох фальшивих героїв! Справжні подвиги не націлені на славу. За пам'ятники їм — глибока людська вдячність.

Ми дійшли вже до дверей прадідусевої спальні. Він побажав мені: "На добраніч!" І я побажав йому: "На добраніч!" А тоді й собі пішов лягати спати.

Я почув іще, як хтось покрався на горище, І зрозумів, що то — горішня бабуся. Надумала поцікавитись нашими віршами. Але я, на жаль, був надто втомлений, щоб підвестися й застукати її.

"Я ще їй колись скажу, що ми знаємо про її шпигування", — подумав я.

Потім очі мої заплющились, і я заснув.

СУБОТА,

в яку я роблю, як мені здається, героїчний подвиг і в яку дома панує небувала метушня. Цього дня розказують оповідки горішня бабуся й дядько Гаррі; в суботу ж таки написано найжорстокішу оповідку в усій оцій книжці; закінчується день величезною втомою.

Дивно, але люди, які багато говорять чи думають про героїв, переймаються й самі, так би мовити, геройським духом. Можливо, так буває тому, що героїчні вчинки (як свідчить саме вже це слово) — то живе діло. Певна річ, дуже важливо, що людина перед тим думала; та найважливіше за все — зважитися на героїчний вчинок і зуміти його виконати.

Отож і я, чотирнадцятирічний дослідник героїзму, прокинувшись у суботу дуже рано, надумав зробити щось героїчне, щоб потім розповісти про все прадідусеві. Я вже мав і певний конкретний задум. Ще до сніданку я крадькома вислизнув із дому, побіг на Вітряну вулицю, де жив Джонні-Свистун, і просвистів у нього під вікном наш із ним давній умовний сигнал — початок пісеньки "My Bonny is over the ocean"[4] (ми цінували цю пісеньку, бо вона була куценька, як і наші знання з англійської мови).

З незбагненної причини, — може, через погану погоду, — і Джонні тієї суботи встав раніше, ніж звичайно. Він навдивовижу швидко після мого свисту штовхнув половинки вікна й спитав:

— Що там скоїлося?

— Я хочу сьогодні спуститися наниз тросом, Джонні, — сказав я, і в горлянці в мене, коли я казав це, щось забулькотіло.

Джонні тільки вигукнув:

— Що-о-о? В такий вітер?

— Саме в такий вітер, — хоробро відповів я.

Після цього вікно захряснулось, і за якусь хвилину Джонні, невмиваний і розкуйовджений, уже стояв біля мене.

— Гайда, — сказав він. І більш ні слова.

Проте для мене це пролунало так, немовби кат сказав стратенцеві: "Дозвольте запросити вас на шибеницю". Душа моя пірнула в п'яти.

Поміж задумом і здійсненням героїчного подвигу, як пересвідчився я цього ранку, пролягає глибоченна прірва, яку треба подолати. Те, що я собі надумав, тепер, коли я обік Джонні простував навпроти вітру, здавалося мені чистим божевіллям.

А надумав я ось що. З північного боку острова, який у цьому місці височів над морем десь так метрів на шістдесят, у скелю було вбито трос, і тим тросом можна було спуститися зі скелі вниз, на причал, якщо тобі стане на це відваги і якщо, крім того, в тебе стане спритності взагалі дістатися до троса, бо він виходив із червоного граніту скелі метрів на десять — дванадцять нижче від її верхів'я. На додачу до всього, трос тепер узявся кригою. Всі хлопці, мої однолітки, мріяли про те, щоб у найнебезпечнішу пору, тобто в мороз, спуститися зі скелі тросом, проте досі жоден на це не зважився. Отож я надумав перший проробити цей шалений спуск. Та коли я, стоячи поряд із Джонні, поглянув зі скелі й побачив, як жахливо далеко внизу починається трос, мужність покинула мене. Мені

захотілося сказати словами мого прадідуся: "Просто так собі, знічев'я ставити своє життя на карту — це ще не геройство". Та я ж був чотирнадцятирічним хлопцем, і мене тоді захоплювали навіть подвиги знічев'я. А ще ж біля мене стояв Джонні, мов знак оклику в кінці невимовленої фрази: "Куди там тобі спуститись!"

Тому я й спустився. Не питайте одначе як, бо я й сам того тепер не знаю. Пам'ятаю тільки, що жодного разу не наважився глянути вниз; що перше ніж поставити ногу на виступ скелі, якнайретельніше обмацував його; що хапався лише за ті виступи, які перед тим добре поторсав, і що раптом відчув у себе в руках верхній кінець троса.

Спуск після цього здавався вже не таким страшним. Було дуже холодно, і мої вовняні рукавички прилипали до скрижанілого троса, їх доводилося щоразу відривати. Але це ніби трохи й придержувало мене, не давало просто злетіти тросом униз. Отак я спускався, впираючись ногами в скелю й перебираючи по тросі руками, аж поки скочив на осип біля підніжжя скелі, а з нього на причал. Так званий героїчний подвиг був позаду і я почув, як Джонні-Свистун свистить: "Мій Бонні поїхав на море".

Я махнув йому, щоб і він спустився тросом. Та він постукав себе пальцем по лобі й показав на мигах, що ми зустрінемося на півдорозі, тобто біля сходів, що вели з долішнього на горішній Гельголанд. І я, насвистуючи нашу пісеньку, подався вздовж причалу, об який билися хвилі; я страшенно пишався, йдучи долішнім Гельголандом, — так, неначе я був сам Геракл, що тягне за собою Кербера, й спустився з хмар на землю аж тоді, як Джонні-Свистун сказав:

— Таку дурість тільки ти й міг укоїти! Якби ти не був поетом, то, певнісінько, зірвався б!

Від цього зауваження мені урвався терпець. Я ж гадав, що з дослідника героїзму, який лише складає оповідки й вірші про героїв, я тепер сам став героєм, який чинить подвиги! А цей хлопчисько у вічі мені каже, що тільки той, кому "в голову заходить", може чинити такі дурні подвиги. Це вже нечуване зухвальство!

Я лише й сказав Джонні:

— А ти й собі спустися!

І, перескакуючи по два східці зразу, чимдуж подався на горішній Гельголанд — на Трафальгарську вулицю — чимскоріше розповісти все прадідусеві. Від хвилювання я навіть не помітив, що вперше відтоді, як мені різали п'яту, знов можу бігти.

А вдома теж панувало таке хвилювання, — з двох причин водночас, — що моя відсутність за сніданком якось забулася. На нижньому поверсі збуджено метушилася горішня бабуся, бо нібито повертався з Гамбурга наш катер. Ян Янсен твердив, що цятка завбільшки з горошину на обрії — то наш "Остров'янин". Тому я, щоб не зустрітися з забіганою горішньою бабусею, взяв на кухні бутерброд із ковбасою й побрався на горище до прадідуся.

Але й Великий Хлопчак був збуджений, — хоча й з іншої причини. Він розмахував сувоєм шпалер, фіолетові троянди на яких ніколи ще так не рвали мені очей, як тепер, і гукав:

— Світ іде шкереберть, Хлопчачок! Я вже взагалі нічого не розумію. Твоя горішня бабуся пише оповідки на шпалерах! Що ти на це скажеш?

Я спочатку не сказав анічогісінько, бо прадідусь так хвилювався, що й моя образа на Джонні-Свистуна, й моє спускання тросом якось відразу потьмяніли. Потім я спокійно спитав:

— А чом би горішній бабусі й не писати оповідок на шпалерах, прадідусю?

— Чом, Хлопчачок? — обурено вигукнув прадідусь. — Бо тоді світ розвалиться! Коли ми, поети, шкрябаємо вірші на шпалерах, то ми, сказати б, із самого початку свідомо прирекли себе на це, коли хочеш, поетичне божевілля. Але горішні бабусі, чий найперший обов'язок — дбати про лад і пристойність, повинні протестувати проти такого неподобства! Я вимагаю цього від них, Хлопчачок! Бо хто ж тоді дбатиме про лад? Чи не поети? Тоді світ був би вже не світ, а суцільна плутанина.

Старому Хлопчакові аж дух забило, так він розтривожився. Тому я сказав якомога лагідніше:

— Адже горішня бабуся давно знає, що ми пишемо на шпалерах, прадідусю. І не протестує ж!

— Але я гадав, Хлопчачок, що вона терпить це з найглибшим осудом! Мені й на думку ніколи не спало, що вона стане нашою співучасницею. Це нікуди не годиться! Бодай хтось у цій господі та повинен поважати правила пристойності! Куди це нас заведе, як господині запозичать манери в поетів?

— В безодню, прадідусю!

— Саме так, Хлопчачок, саме так! Ця справа зі шпалерами потребує пояснення, або я більше нічогісінько не розумію!

Оскільки несподіванка з горішньою бабусею так вивела прадідуся з рівноваги, я спробував заспокоїти його, сказавши, що, може, шпалери на горищі якісь негодящі й не призначені для вітальні, як ми собі думали.

— А списувати негодящі шпалери, — додав я, — це зовсім не порушення правил пристойності.

Це нехитре зауваження несподівано заспокоїло старого. Він сказав майже весело:

— Художник Зінгер (між іншим, його дочка Кармен теж пише вірші) вчора приносив альбом із зразками шпалер. А навіщо потрібен такий альбом?

— Щоб вибрати нові шпалери, прадідусю.

— Саме так, Хлопчачок! Мені навіть здається, — Старий Хлопчак сказав це майже щасливим тоном, — мені навіть здається, що ти маєш слушність — що шпалери на горищі справді негодящі. — І переможно додав: — Лад і пристойність на Трафальгарській вулиці відновлено. Дозволь тепер прочитати тобі ту оповідку, яку твоя горішня бабуся написала на негодящих шпалерах.

Він задоволене розстелив на столі сувій, фіолетовими трояндами донизу, й почав читати:

КАЗКА ПРО ОБДУРЕНОГО ЛУСКУНА

Добра господиня наприкінці дня неодмінно озирне пильним поглядом кожну кімнату.

В одній господі, коли діти вже були в постелях, а батько пішов погомоніти до сусіда, мати, оглянувши кімнату, підняла з підлоги декілька горіхів і вкинула до просторої шухляди великого столу. Тоді поклала туди ж таки щипці для горіхів — цього Лускуна з гострющими залізними зубами — й замкнула шухляду.

— Ще один день минув, — зітхнувши, сказала вона й пішла лягати спати.

У кімнаті зробилося тихо. Тихо стало й у шухляді. Лускун відпочивав після цілоденної тяжкої праці, горіхи куняли. В найдальшому кутку шухляди лежав великий Волох — звичайно ж, волоський горіх. А поруч нього — його брат Підволох. Обидва були з однієї гілки: звісно, брати.

— Ох, який це був тривожний вечір! — простогнав Волох. — Мене трохи-трохи не розлузали й не з'їли! В найостаннішу мить пощастило — відкотився вбік.

— А мене так зразу не розлузають, — пропищав малий Підволох. — Я такий маленький, що, мабуть, з'їдять насамкінець.

Потім обидва замовкли.

Аж раптом усі горіхи злякано завмерли.

— Що воно рипить? — запитав Мишачок, ліщиновий горішок.

— Лускун скрегоче зубами, — відказав Крем'яшок, Мишачків двоюрідний брат — із сусідньої гілки.

Ось ізнов зарипіло. Тепер уже всі почули: Лускун гострив зуби. Він роззявляв пащу й мимрив собі в залізну бороду:

— Опівночі, як буду живий, порозлузую всі оці горіхи, що в шухляді, на порох і тирсу. Вже й тепер зуби сверблять!

Можна собі уявити, як затремтіли горіхи, почувши таке! За десять хвилин настане північ. І тоді цей огидний Лускун усіх їх потрощить!

З жахом дослухалися вони до цокання стоячого годинника. Мишачок і Крем'яшок захлипали.

Лише Волох був спокійний, як завжди. Він зосереджено міркував, як урятуватися від Лускуна. Й нарешті йому набігла спасенна думка.

— Браття, родичі й сусіди — лісові горіхи, — промовив він стиха. — Я дещо надумав. Ідіть-но сюди ближче! Так, щоб нас не чув той залізний дід.

Усі горіхи якомога швидше покотилися до Волоха. Дванадцята була вже ось-ось. Отоді мудрий Волох виклав їм свій план:

— Тільки-но виб'є дванадцяту, ми всі гуртом ударимо з розгону в передню стінку шухляди — так, щоб вона відчинилася.

— Блискуча ідея! — радісно шепотіли горіхи.

Але Волох сказав:

— Втихомиртесь і спочатку вислухайте все, що я скажу! Коли шухляда відчиниться, ми всі вистрибнемо й поховаємося по всіх закутках і закамарках кімнати, зрозуміли?

— Та-а-ак! — в один голос прошепотіли ліщинові й волоські горіхи, і всі покотилися до задньої стінки, щоб якнайдужче розігнатися.

Лускун нічого того не помітив, він був старий і недочував, як багато старих дідів. Він чекав, коли виб'є дванадцяту годину, й зажерливо скреготів зубами.

Аж ось слушна мить надійшла. П'ять секунд до дванадцятої, три… дві… одна — і тоді почав бити годинник.

— Так, — проскреготів Лускун. — Тепер до роботи!

Він жадібно роззявив пащеку з гострими зубами.

Зненацька все застрибало, заторохкотіло, покотилося — праворуч, ліворуч від нього й десь над ним! Він просто очманів і ніяк не міг уторопати, що сталося… Коли ж трохи отямився, то побачив, що ні праворуч, ні ліворуч від нього нікого немає, а лежить він у шухляді сам-самісінький.

Тим часом горіхи, що гуртом відчинили шухляду й повистрибували додолу, тепер аж підскакували — так бігали, шукаючи, де сховатися, та ще й дражнили піддуреного старого, виспівуючи:

Лускунище!

Скачи нижче!

Упіймай нас! На!

Ось ми! Ось ми!

Боїмось ми!

Та не Лускуна!

Нарешті всі горіхи поховалися — під канапою, під шафою, в годиннику, у вазах, у горщику з квітками й навіть у склянках, і стало знову тихо.

— Клята зграя! — проскреготів Лускун. — Де ж вони всі поділися? Та ще хоч би тобі видніше! Але постривайте, не тепер, то в четвер я вас однаково спопаду! Я вам не дитя, я бував у бувальцях!

І він на своїх двох негнучких залізних ногах стрибнув додолу й перевальцем почалапав під канапу.

У Мишачка й Крем'яшка, малих ліщинових горішків, ніде правди діти, аж на серці похололо з остраху.

— Сюди йде! — писнув Мишачок.

— Я чую! — зойкнув Крем'яшок.

І обидва чимдуж покотились в інший бік.

Лускун, скрегочучи зубами з люті, погримав за ними, та зловити не зловив, бо вони, маленькі й верткі, бігали куди швидше за нього. Зате, чалапаючи повз годинник, старий

несподівано спіткнувся через Волоха — великого волоського горіха: той прудко стрибнув усередину годинника.

— Ага, тепер ти попався! — гарикнув Лускун і з розгону кинувся слідом за Волохом. Брязнуло скло, бідолашний годинник з переляку двічі бамкнув басом. А Волох тим часом устиг викотитись. І тоді розлючений годинник надавав ляпасів залізному Лускунові! Маятником — то по лівій щоці, то по правій, то по правій, то по лівій…

Лускун аж ревів із люті й болю, раз у раз то підводився, то падав, а ляпаси так і сипались, мов злива, аж у голові гуло. Нарешті йому на превелику силу пощастило вибратися з годинника. Він вивалився на підлогу й ледве здужав пересунутись на м'який килим, а там упав і, знемігшись, завмер.

Отоді-то зраділи горіхи! Вони загаласували, насміхаючись над одороблом Лускуном, і знову заспівали пісеньку:

Лускунище!

Скачи ближче!

Упіймай нас! На!

Ось ми! Ось ми!

Боїмось ми!

Та не Лускуна!

І враз гострозубого старого взяла несамовита злість. Він почав наосліп кидатися туди-сюди, в один бік, у другий — де тільки щось покотиться або захихотить: під шафу, під стіл, під швацьку машину, на вікно...

Та зненацька, погнавшись по підвіконні відчиненого вікна за Волохом, він спіткнувся, зашпортнувся і, сам незчувшись коли, сторчголов вилетів у вікно і впав додолу в садку.

— Ой, падаю! — пролунав наостанку його марний крик.

Отак Лускун зник навіки. Більше горіхи про нього ніколи нічого не чули. Вони затанцювали танок миру і спокою. А тоді враз почав бити годинник. Час, коли оживають неживі предмети, проминув. З веселого, співучого й стрибучого товариства знов стали горіхи, що лежали розкидані поодинці на підлозі.

Саме тоді прийшов додому батько й чогось зазирнув до кімнати.

— Оввa! — здивувався він. — Шухляда відчинена, й горіхи долі.

Він позбирав горіхи й знову повкидав їх у шухляду, бо був чоловіком, що любив у всьому лад. Аж це побачив діру в годиннику — в його скляних дверцятах — і. промурмотівши щось про "непосид і шибеників", яким "слід нам'яти вуха", позіхнув і вийшов з кімнати.

Горіхи знову опинилися самі в темній шухляді. Вони потомлено розкочувалися спати, позіхаючи й бажаючи один одному на добраніч, і незабаром усі поснули.

Один тільки не спав тієї ночі — старий Лускун. Він лежав на холодній землі в садку й нарікав на долю.

— Тут так вогко, що, гляди, ще підкинеться ревматизм, це вже я знаю! — зітхав він. — У лівій нозі вже крутить! Було б краще спокійно лежати в шухляді! Це мені за те, щоб на старості літ не був такий легковажний!

А незабаром зірвалася буря, завив і засвистів вітер, заблискало й загриміло, затанцював і забив по землі дощ. За кілька днів Лускун геть поіржавів і зуби в нього затупилися. Тим-то батько родини, знайшовши старого під вікном у садку, мусив викинути його на смітник, та й годі. Там він і досі лежить, з ранку до смерку нарікаючи на лиху долю, бо ревматизм змагає його щодень дужче.

Прадідусь згорнув квітчастий сувій шпалери, а я сказав:

— Оце такі в горішньої бабусі герої: горіхи, що обдурили старого Лускуна. Ну, проти них я — герой над героями!

— Ти? — спитав Старий Хлопчак. — Тобто?.. Які це ти вчинив подвиги?

Аж ось коли він зацікавився, і я можу розповісти про свій геройський спуск по обмерзлому тросі! Розповідав я не з тим натхненням, що заполонило мене там, над морем, на причалі, а по-діловому, одначе так, що розповідь, як мені здавалося, мала справити враження.

На жаль, я помилився. Вислухавши мене, прадідусь сказав майже сердито:

— Можливо, Хлопчачок, ти, попометлявшись на тому тросі, чогось і навчився. Можливо, голубе, ти пересвідчився на власній шкурі, яка глибока прірва пролягає між геройським наміром і самим ділом. Усе це цілком можливо, Хлопчачок. Але… — І тепер він сказав саме те, що я сподівався почути: — Але знічев'я ставити своє життя на карту — це не геройство. Хоч вір, хоч ні. Горіх Волох, що своєю кмітливістю й розважністю приточив короткого віку багатьом горіхам, куди дужче схожий на героя, ніж ти, небоже!

Я зітхнув і сказав, що й Джонні-Свистун такої думки: мовляв, це ніяке не геройство, а просто собі поетичний вибрик.

З цим прадідусь погодився беззастережно.

— Джонні-Свистун хоч і не хапає зірок з неба, — сказав він. — але там, де потрібна буде справжня мужність, з нього, гляди, може бути більше пуття, ніж з обох нас разом. Отак-то воно в цьому світі з героїзмом!

Від таких прадідусевих слів я зажурився, та це в мене зразу й минулося, бо, на мій подив, до нас на горище несподівано завітав сам Джонні-Свистун.

— Ваш катер підпливає, — сказав він. — Можна, я рознесу накладні? Ви ж, мабуть, віршуватимете?

Я великодушно дозволив йому, дарма що й сам на цьому трохи міг би підробити.

Коли Джонні вже зібрався йти, прадідусь раптом спитав його:

— Скажи лишень, Джонні, чому ти отак собі простісінько пустив Хлопчачка злазити отим тросом? А що, якби він зірвався й лежав оце на причалі мертвий або з потрощеними кістками?

Джонні поблід і, заникуючись, промимрив:

— Я… я… я й сам не вірив, що він справді таке зробить. Я й сам тоді перетрусився, мабуть, ще дужче від нього. Коли він уже спустився, у мене мов камінь з плеч іспав.

— З плечей, Джонні! — виправив Старий Хлопчак.

— Га?

— Треба казати "з плечей", а не "з плеч", Джонні.

— А-а! Пробачте! Ну, мені вже треба йти!

І Джонні, видимо зніяковілий, подався з кімнати, а прадідусь сказав, голосно сміючись:

— Кумедні створіння люди, Хлопчачок! А проте в світі нема нічого цікавішого за людей!

Та хутко ми, двоє дослідників героїзму, знову споважніли й вирішили написати ще про те, як роблять людей героями їхня витривалість й терпіння.

— Дивися, Хлопчачок, — сказав прадідусь, — ми з тобою пригадали вже чимало рис, притаманних героям, та лише на прикладі клоуна Пепе виразно побачили, скільки терпіння й витривалості інколи вимагає те, що люди називають героїчним вчинком. Подумай, наприклад, як-то було маленьким горішкам

цілісіньку годину ухилятися від свого смертельного ворога — страшного Лускуна! Та, зрештою, подумаймо хоч і про той твій навіжений трос: скільки ж тобі довелося безупинно перебирати руками, поки ти спустився! Коли вже тут є геройство, то ім'я йому терпіння. Розумієш?

— Звичайно, прадідусю, — відповів я не без гордості. — Адже це я сам витерпів.

— Ти глянь, тепер цей шибеник ще й носа дертиме, — зітхнув старий, на мить замислився, а тоді сказав: — Я знаю одну жорстоку оповідку про терпіння, Хлопчачок. Діється все в давній Мексиці. Ти щось знаєш про завоювання Мексики?

— Знаю, що воно тривало з 1519 по 1523 рік, прадідусю, і що це була одна з найкривавіших війн у світовій історії.

— Так, Хлопчачок. І один з найкривавіших епізодів у цій війні — різанина під Чолулою. Іспанець Гаспар Ленцеро, переживши її, став пустельником. Він-таки й описав цю різанину, а я переловім тобі написане ним так, ніби я сам — той пустельник і диктую свою розповідь для запису. Тож слухай!

Повільно й зосереджено, зважуючи кожне слово, прадідусь почав:

РОЗПОВІДЬ ГАСПАРА ЛЕНЦЕРО

Звати мене Гаспар Ленцеро. Я живу самітником у найглухішому й найдальшому від людей закутку — кактусовій пустелі Мексики. Єдина моя їжа — плоди опунції. За житло мені править печера. Так я хотів би відпокутувати те. що заподіяли мої завойовники-земляки під проводом Кортеса[5]

мексіканцям. Тепер я хочу розповісти, що сталося в місті Чолулі, аби про це дізналися люди прийдешнього.

Коли ми увійшли до Чолули, міська старшина на чолі з верховним жерцем зустріла нас із усією можливою шаною і розмістила в храмі з прилеглими будівлями, що оточували просторе подвір'я. Багато чолуланців покинули місто. З гіркого досвіду ми знали, що це погана прикмета. Та ніяких певних відомостей про підступні заміри чолуланців у нас не було. Я знаю це твердо, бо один з Кортесових воєначальників, що користувався його довірою, був мій приятель.

Він сказав мені, що чуток про несподіваний напад на нас, нібито задуманий мексиканцями, не підтвердив жоден наш вивідувач. Тому я здивувався, коли наступного дня ми дістали наказ перебувати в повній бойовій готовності й налаштували до бою списи, мечі та аркебузи.

З волі милосердного випадку, мені не довелося стати учасником страхітливої різанини, я був тільки її очевидцем. Як ординарцеві генерала Кортеса, мені належало триматись поблизу нього. Генерал стояв на даху храму й дивився вниз, у двір, де величезний натовп чолуланців дожидав його наказу. Як свідчить сам Кортес, там їх було дві тисячі. Велебний Лас Касас наводить число п'ять-шість тисяч. Останнє більше скидається на правду, бо на подвір'ї хвилювалось неозоре людське море. Люди з клунками за спиною, в яких, певне, був їхній убогий харч, сиділи, підібгавши ноги, на землі й мирно гомоніли між собою. Може, вони гадали, що їх зібрали тут, на подвір'ї, задля роботи, скажімо, переносити якісь вантажі. Вони поприходили цілком беззбройні, а декотрі майже геть роздягнуті. Картина була мирна, а мені звідси, з даху, вона здавалася просто ідилічно мирною, бо, перевівши з неї погляд догори, я бачив численні вежі прекрасного міста, а ген далі за

ними — широкі лани кукурудзи й розлогі вишневі та яблуневі сади, осяяні ласкавим сонцем.

Я весь затремтів із жаху, коли зненацька серед цієї ідилії гримнув гарматний постріл, а слідом за цим наші вояки почали з дахів стріляти в натовп мексиканців на подвір'ї храму. Люди там, унизу, сотнями гинули в мене перед очима, розтуливши з дива рота, мовби не могли повірити в те, що сталося. Потім я почув крики, благання змилосердитись і з жахом уп'явся очима в Кортеса, що стояв над краєм даху, дивлячись униз, на подвір'я, так, ніби споглядав гру в шахи.

Проте, велебний отче, найгірше було попереду; коли замовкли аркебузи, наші кинулися з дахів на подвір'я з ножами й мечами, — в багатьох навіть були усміхнені обличчя, — й заходилися рубати й колоти беззбройних чолуланців, яких не влучили постріли згори.

Видовище було таке страхітливе, що я відвів очі й знов утупився в Кортеса.

Він співав — щодо цього автори хронік не помиляються, — співав куплети старовинної балади про занепад Риму. Його ніби опоїли міцним індіанським наркотиком. Широке його обличчя тепер наче звузилося, він розстебнув два горішні ґудзики на своєму шкіряному жилеті, так ніби йому бракувало повітря.

Там, унизу, з його наказу чинилося страховинне вбивство. Іспанці без милосердя, без угаву робили там свою криваву роботу. Коли якийсь недобитий чолуланець робив спробу вибратися з-під купи трупів, удар ножем миттю уривав йому життя. Подвір'я сповнилось передсмертними криками. Генерал Кортес співав.

Зненацька порожні Кортесові очі стали зосередженими. Щось там, на подвір'ї, привернуло, його увагу. Я мимохіть подивився туди й побачив, що один із наших, молодий вояк-кастілець, на ім'я Енріко де Кастільйо Бетанкор, відкинувши геть свого меча, обхопив обома руками молодого мексиканця, захищаючи його від своїх, іспанських, вояків. Я почув, як він гукнув угору, до Кортеса:

— Він урятував мені життя! Помилуйте його!

Обидва юнаки невідривне дивилися на дах, на Кортеса, і наші вояки, — диво дивне! — обминали їх — чи то розгубившись перед такою силою опору, чи то гадаючи, що цього разу генерал явить милосердя.

Кортес — він стояв ліворуч від мене — навіть оком не змигнув, почувши крик Енріко. Він спитав мене крізь зуби:

— Як його звати?

Я квапливо назвав ім'я й додав, що мексиканець справді врятував йому життя. Бо я досить добре знав обох юнаків. Енріко де Кастільйо Бетанкор, ставний хлопець з кучерявим каштановим чубом, часто заводив зі мною розмови про релігію, не раз висловлюючи страховинну думку, що треба скасувати бога й геть усіх богів, бо в ім'я господнє всю історію людства обернули на криваву купіль. Я не раз намагався йому втлумачити, що бог не винен у тих неподобствах, що їх коять люди, прикриваючись його ім'ям. Проте мені жодного разу не пощастило його переконати. Я знав і те, що він часто провадив такі розмови з мексиканцем, якого оце прикривав від смерті власним тілом. Мені навіть здавалося, ніби я бачу на обличчях обох юнаків палку певність своєї правди, — так, мовби те, що

діялося довкола них, засвідчувало слушність їхніх блюзнірських думок.

Пан генерал не сказав жодного слова у відповідь на моє пояснення. Він тепер без слів мугикав свою пісню, дивився на різанину й не звертав ніякої уваги на молодого іспанця з мексиканцем, якого той боронив.

Зате я тепер на них тільки й дивився. Я бачив, як декілька чолуланців силкувалися пробитися до них, наче ці двоє юнаків були для них рятівним маяком у бурю. Я бачив, як усі ті бідолахи полягли під ударами меча або ножа, і кожну мить боявся, що й кучерява голова кастільця ось-ось упаде з плечей, а разом із ним неминуче поляже, навіки заплющивши свої мигдалини-очі, його мексиканський побратим. Проте обидва стояли, як і перше, а смерть знай махала довкіл них косою, стинаючи все, що траплялося їй на шляху. Невеличкий клунок за плечима в мексиканця раз у раз то підіймався, то знов опадав — так тяжко юнак дихав.

Одного разу, — мені перехопило подих, коли я це побачив, — котрийсь із наших офіцерів спробував одірвати Енріко від мексиканця, щоб прохромити того кинджалом. Тоді молодий кастілець гукнув:

— Кортесе!

Це пролунало майже як наказ.

Почувши вигук, генерал насупив чоло й на мить зупинив погляд на Енріко. Офіцер, крадькома зиркнувши на дах, відступив від своєї жертви.

Мене вкинуло в піт, і не від сонця, ні! Тієї миті я дав собі обіцянку стати пустельником і відпокутувати страшну провину своїх земляків, якщо господь урятує цих двох. Я затремтів, побачивши, що скоро на подвір'ї не залишиться жодного живого чолуланця. Я благав бога, щоб він помилував саме цих двох юнаків, на яких він, може, мав підстави гніватися. Я здригнувся, побачивши, як до них, де не взявшись, попростував озброєний іспанець, і зітхнув з полегкістю, коли він несподівано скрутнув у інший бік. Я не міг збагнути, як юний кастілець усе це витримує.

Аж ось, коли вже всі чолуланці, крім одного, лягли трупом на подвір'ї храму, кілька наших загукали до Енріко, щоб той відступивсь від мексиканця, коли сам не хоче бути вбитим.

Відступивши від чолуланця бодай на один крок, Енріко врятував би своє життя, — проти молодого кастільця тепер обурювалося чимраз більше іспанців, — але він не відступав. Щоразу, як хтось підносив на індіанця ножа, Енріко встигав затулити його своїм тілом. На подив решті іспанців, він стояв сам проти них усіх, і його рішуче обличчя без слів промовляло, що він ладен померти від руки своїх, але не відступитись.

Зненацька генерал утомлено подав із даху знак привести обох до нього.

Я багато пережив і перебачив за часів завоювання Мексики, і мені не так просто забути, що здатні вчинити люди людям. Мені доводилося бачити, як іспанців приносили в жертву поганським богам. Я знаю, що творилося в ім'я християнського бога. І я, коли вже казати правду, здатен зрозуміти, як хтось може прокляти богів, чиїм ім'ям освячуються ріки пролитої крові. Та поки мого й віку, не забуду того, що сталося тоді, такого мирного літнього дня на даху храму мексиканського міста Чолули. Ніколи не забуду, як ті

двоє чудом уцілілих людей опинилися перед Кортесом і як він учинив їм допит.

Обидва були забризкані кров'ю забитих і важко дихали. Вони стояли поряд, майже однакові на зріст, один кучерявий, другий — з високо підв'язаним чорним волоссям. Молодий кастілець говорив за них обох, бо мексиканець погано розумів іспанську, — докладно відповідав Кортесові на всі його запитання: про походження, ім'я й життєвий шлях, іноді перемовлявся з своїм побратимом кількома словами його мовою. Жодного гіркого слова не злетіло з його вуст. Спокійно він стояв, спокійно відповідав на запитання, і я помітив, що навіть серед оточення Кортеса мимоволі прокидається повага до цього юнака.

Але, на диво, — що спокійніше кастілець відповідав, то більше роздратування чулося в голосі Кортеса.

— Що спонукало вас, іспанця й християнина, врятувати цього чоловіка? — гостро спитав він.

— Вдячність, пане генерал. Коли мене хотіли вбити за те, що я християнин, коли в мене живцем хотіли вирвати з грудей серце, цей хлопець гукнув, що я зрікся християнського бога й визнав богів Мексики. Він сказав неправду, пане генерал, але тоді йшлося про життя й смерть. Я кивнув головою й був урятований.

— А! — вигукнув Кортес, так ніби спіймав юнака на смертному гріху. — Виходить, ви зреклися бога, щоб урятувати своє нікчемне життя, Енріко де Кастільйо Бетанкоре?

— Що ж це за бог, коли він попускає отаке? — спитав кастілець, вказуючи на подвір'я, де кілька іспанських вояків

стояли, наче різники, між трупами й з цікавістю позирали догори, на дах.

Серед оточення Кортеса зчинився легкий рух. Усі добре знали, який нетерпимий генерал до будь-якого слова навсупереч. А спокійно вимовлене юнаком запитання було нечуваним звинуваченням проти самого Кортеса. Мертві, на яких показував Енріко, були мовчазними свідками проти генерала.

Проте він удав, що не зрозумів цього. Тихо й швидко він мовив крізь зуби:

— Спитайте мексиканця, чому він дозволив вам, християнинові, рятувати себе.

Кастілець переклав запитання, а тоді мексиканцеву відповідь. Вона була простою:

— Бо мені дороге життя.

— Хто ставить своє життя вище від свого бога, чим такому жити? У що вірити? В якого бога? В який світ?

— У світ без богів, людський світ, пане генерал!

— Чи й ваш поганський рятівник поділяє такі божевільні думки, кастільцю?

— Так, пане генерал! — І молодий іспанець мимоволі вхопив мексиканця за руку.

— Що ж, — промовив Кортес і раптом засміявся, — ви спіймалися у власні тенета, боговідступнику! Ідіть звідси, і я вам віднині не оборонець. Ідіть і живіть без бога, вільним птахом. Вас не захистить жоден іспанець і жоден мексиканець. З цієї хвилини обидва ви — поза законом. Спробуйте вижити, коли зможете.

Тоді іспанець сказав щось до мексиканця його мовою, і обидва під Кортесів регіт рушили з даху. Ніхто не зачепив їх, оголошених поза законом. Відомо, що вони покинули Чолулу. Відтоді про них не чули нічого.

А я, пам'ятаючи свою обіцянку, попросив у генерала Кортеса відставки, яку він мені й дав, ні про що не спитавши.

Прадідусева оповідка захопила мене й збентежила мою душу. Я, мов живих, бачив перед собою обох юнаків — іспанця й мексиканця, бачив, як вони, минаючи лани кукурудзи, простують далі й далі негостинним краєм, де нема для них притулку, і я боявся, щоб прадідусь не казав мені про їхню дальшу долю.

Але старий, ніби зрозумівши мене, більше не сказав нічого. Аж згодом, коли ми зійшли наниз, бо приїхали наші моряки, — аж як дядько Яспер розповів про шторм, а горішня бабуся то з жахом, то з захватом вислухала, як вони героїчно з усім тим упоралися, — прадідусь прошепотів до мене:

— Нехай собі величаються своїми подвигами. А ми знаємо ще й інших героїв, їх зневажили. Проте вони були великі.

Аж дивно, але ні розкішний бабусин обід, ані бадьорі розповіді дядька Гаррі й дядька Яспера не витіснили в мене з голови мексикан-ської оповідки. Аж як Джонні-Свистун знов

прийшов до нас по накладні, я на якийсь час забув про неї й навіть згодився пройтись із Джонні на Долішній Гельголанд — до причалу, — адже прадідусь хотів годин зо дві полежати.

Джонні дорікнув мені, що я розповів прадідусеві за трос.

— Про таке дорослим не слід знати, Хлопчачок, — сказав він. — Вони все розуміють навпаки.

— Та прадідусь так само, як і ти, каже, що це дурне! Він з тобою однієї думки!

— Ну, то ж твій прадідусь… — Джонні повів плечима: мовляв, прадідусь зовсім не те, що всі дорослі! — чим умить привернув мене на свій бік. І коли ми спускалися сходами на Долішній Гельголанд, я переказав йому мексиканську оповідку, і, на мій подив, вона йому дуже сподобалась. Він навіть додав, що сам ніколи б не зважився на таке, як цей іспанець.

— Знаєш, — сказав він, — хоробрості мені, мабуть би, вистачило. Але, бувши іспанським вояком, самому стати проти всіх своїх, за чужого, за цього мексиканця, таке мені було б якось дуже чудно. Треба ж не забувати, з ким ти!

Ці слова Джонні мовби освітили переді мною подвиг Енріко де Кастільйо Бетанкора новим світлом: я раптом зрозумів, що, рятуючи мексиканця, молодий іспанець розлучався з усім своїм колишнім світом, богом і людьми. Мене всього заполонили думки про тих героїв, що повстали проти всіх, стали вигнанцями, — і на причалі Джонні знов поскаржився, що я його зовсім не слухаю.

Та саме тоді ми зустріли моїх долішніх дідуся з бабусею, що, як звичайно в суботу по обіді, вийшли погуляти на причал;

вони спитали мене, як там прадідусь, і я сказав, що непогано, а потім вони запросили нас із Джонні до себе на каву з пирогами.

Тепер я інколи думаю: як це я за тих часів на острові з'їдав такого їжі, випивав стільки всілякого питва, досхочу розкошував усякими ласощами — й не зробився круглий, мов кавун? Мабуть, від цього вберегло гостре морське повітря й те, що влітку я разів по десять— дванадцять на день пірнав у море. Бо тоді, чотирнадцятирічним, я був чиста тобі тичка.

Вічна проблема — як спекатися Джонні, щоб повіршувати, — цим разом розв'язалася щасливо: Джонні хтось запросив на іменини. (Певне, його там знов пригощали пирогом.) Отож я, подякувавши долішнім дідусеві з бабусею, знов подався на Трафальгарську вулицю й мерщій побрався на горище до прадідуся. Він тим часом устиг відпочити й тепер сидів у своєму кріслі на колесах і писав щось на звороті шпалери.

— Що ви пишете? — запитав я.

— А що ж як не баладу, Хлопчачок? Я щойно почав. Може, й ти до мого товариства?

— То яка в нас сьогодні тема, прадідусю?

— Не зламатися, Хлопчачок, витримати біду, зціпивши зуби. Я перевіршовую один подвиг Геракла. Його ще нема в чорному зошиті. Напиши-но й ти якусь баладу про витримку.

— Спробую, прадідусю.

Я скинув светра, бо тут, на горищі, в добре натопленій кімнатчині, було в ньому жарко, взяв теслярського олівця, що

лежав напохваті, й написав на розгорнутому сувої шпалери, посередині: "Віллі-Тримайсь. Балада".

Я ще не мав аніякісінького уявлення, хто, власне, цей Віллі-Тримайсь, але, придумавши йому ім'я, бачив його перед собою все виразніше, — аж поки справді почав писати баладу й скінчив її навіть раніше від прадідуся.

Коли й старий поклав свого олівця, то спитав:

— Ти спершу придумав назву, а тоді вже написав баладу, еге ж?

Я кивнув головою.

— Багато хто з поетів так робить, Хлопчачок. Ану ж чи впорався ти з своїм завданням? Прочитай мені.

І я прочитав:

Віллі-Тримайсь. Балада

Зібрався десяток

Невтолених хлоп'яток —

Зробили тунель у піску

І, раді-веселі,

В своєму тунелі

Пролазили аж до смерку.

Всі й гарні, і смілі,

Хіба тільки Віллі

Не дуже-то вродою взяв...

І ліз він останній,

Коли на смерканні

На спину пісок йому впав.

Важкою вагою

Наліг і дугою

Хлопчину, мов скіпку, прогнув.

Та вдержався Віллі,

І в тій-таки хвилі:

— Тунель завалився! — гукнув.

Вони реготали,

Вони не вертали

("Яке, ще й лякає, диви!").

А він через силу:

— Мене привалило,

Під низом пролізете ви.

Вони, помертвілі,

Повзли попід Віллі

("Ой спино моя, не зламайсь!").

Ось третій… ось п'ятий —

Вилазять хлоп'ята, —

А четверо:

— Віллі, тримайсь!

Як виліз і п'ятий,

Пісок став сповзати…

— Скоріше, скоріше, не гайсь! —

У темній задусі

Луною у вусі

Нажахане:

— Віллі, тримайсь!

Тримався щосили,

Та не пощастило —

Бубухнув пісок, і вп'ятьох

З великого страху

Вони, бідолахи,

У темряві скрикнули:

— Ох!

Та зверху завзято

Метнулись копати,

Немовби почули те "Ох!".

Не сіли, не стали —

Копали й копали —

З піску визволяли п'ятьох.

Одні лопатками,

А решта — дрючками

Копали, аж берег дрижав…

І — ось вони! Цілі!

Ото тільки Віллі

Два місяці в гіпсі лежав.

А хлопці носили

Гостинці й просили:

— Цукерками, Віллі, займайсь!

І Віллі займався,

І Віллі всміхався, —

Тепер він був Віллі-Тримайсь!

Прадідусь трохи помовчав, а тоді сказав:

— Із своїм завданням ти впорався, Хлопчачок! Маємо нового героя. І подвиг цього юного героя куди значніший, ніж твоє спускання тросом. Віллі й не думав учинити якесь геройство, але багато витримав і врятував життя своїм товаришам. Гарна твоя балада, Хлопчачок!

— Дякую, прадідусю! А тепер прочитайте мені свою баладу про Геракла.

— Залюбки, Хлопчачок!

Він, як звичайно, поправив окуляри, як звичайно, прокашлявся й почав читати:

Балада про Геракла й лань

Геракл у дні старовини, —

Як з міфів нам відомо, —

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Одного разу (ти поглянь,

Як бавляться тирани!)

Цар загадав зловити лань

Премудрої Діани.

Сміялись люди:

— Чули ви?

Ото несамовиті!

Ну спробуй те звіря злови,

Що найпрудкіше в світі!

Та не зважав герой на сміх

Чи погляди похмурі, —

Як стій побіг, побіг, побіг

Крізь вітер, дощ і бурі.

Ладен був бігти цілий вік

(Оце герой, нівроку!), —

Незчувся й сам, як перебіг

Півсвіта за півроку.

Минав лани, дзвінкі ключі,

Ясні долини й пущі,

Удень, увечері, вночі —

Все біг, дедалі дужче.

Не спочивав, не їв, не спав,

Біг без кінця і краю.

— Чи хоч-не-хоч, — герой гукав, —

А я тебе спіймаю!

І все біжи, біжи, не стань!..

Та врешті під горою

Він захопив заснулу лань

Вечірньою порою.

Здобув без пострілу звіря

І вмить, забувши втому,

Повів до нелюда-царя,

У Грецію, додому.

Довів герой, як бачиш ти:

Всі злигодні, все горе,

Несхибно йдучи до мети,

Завзятий переборе!

Вислухавши цю віршовану Гераклову пригоду, я сказав:

— Мабуть, немає такого геройства, прадідусю, якого б не вчинив Геракл? Але й інші наші герої, по-моєму, не менш славні: Одержимий кондитер, або клоун Пепе, або Енріко в Мексиці. Вони мені навіть якісь ближчі.

— Мені також, Хлопчачок, — усміхнувся прадідусь. — Навіть твій Віллі-Тримайсь для мене ближчий, ніж Геракл, але ж так воно й має бути, голубе! Герой, якому пам'ятником є сузір'я, мабуть, і сам повинен бути такий простий, величний і далекий, як зірки. Він — це взірець. А решта — просто люди.

— А великі взірці — не для маленьких кімнаток, — засміявся я, бо й цього разу, тільки-но ми почали розмову про Геракла, нам її перебили: дядько Яспер прийшов кликати нас до вечері.

Коли багато їси (а як припливав наш катер, у горішньої бабусі завжди їли годинами), то скоро починає хилити на сон. Тому цього суботнього вечора ми зарані порозходилися по кімнатах, — хто в яку, — лягати спати. Навіть дядько Гаррі, наш опівнічник, і той пішов разом зі мною до нашої з ним спальні. Щоправда, мені довелося там докладно розповісти йому, про що ми сьогодні міркували й віршували з прадідусем. Усе те його так розворушило, що він, вислухавши мою розповідь, спитав, чи я вже втомився й хочу спати, чи, може, ще послухаю одну історію. Історію про витривалість і терпіння, в якій він сам брав участь.

— Хочеш послухати, Хлопчачок?

Звичайно, я хотів, бо він ніколи ще не розповідав мені жодної історії, та я й не так щоб дуже хотів спати.

Отож, умостившись якнайзатишніше в постелі, я став слухати.

ОПОВІДКА ДЯДЬКА ГАРРІ

Той, хто за часів моєї молодості, року десь так 1910, пробував стати моряком, мав добру мороку, бо на цю роботу знаходилося більше охочих, ніж було потрібно. Крім того, на корабель, як правило, наймали не поодинці, а невеличкими гуртками. Скажімо, трьох моряків, що добре притерлися один до одного, могли взяти скоріше, ніж одного.

Через те я тоді умовив Карстена Гайкенса та Варта Ольсена найматися разом зі мною. Ми знайшли пароплавство, що погодилося нас узяти. Другого дня, о восьмій ранку, ми мали з'явитись до його контори.

Але за день перед тим Варт, узагалі не бозна-який здоров'яга, ні сіло ні впало захворів на грип, та ще з такою високою температурою, що ми вже боялися найгіршого. Лікар, якого ми до нього запросили, заявив: Вартові доведеться щонайменше тижнів два лежати в постелі, перше ніж він зможе знов зіп'ястися на ноги.

Це перекреслювало всі наші плани, бо пароплавство поставило виразну вимогу: троє моряків, що добре притерлися один до одного… Без Варта Ольсена нам туди й не потикайся. І ми вирішили підвести свого товариша на ноги бодай на час нашого візиту до контори, застосовуючи задля цього всі можливі ліки, що їх бідоласі довелося споживати конячими дозами. Проте другого дня о сьомій ранку, коли ми мали вирушати, температура в Варта була така самісінька, як перед тим, і почував він себе навіть гірше, ніж учора.

— Що ж, доведеться розпрощатися з цією надією на роботу, — сказав Карстен Гайкенс. — Дарма, може, згодом пощастить натрапити на ще кращий корабель.

Я притакнув, хоч зовсім не уявляв собі, чим нам до того часу сплачувати за готель, бо гроші в нас уже всі вийшли. А треба ж було ще щось і їсти, щоб якось ходити по світі.

Мабуть, хворий Варт думав те саме, бо несподівано підвівся з постелі, вмиваючись потом і заточуючись, і сказав:

— Треба йти! Розітріть мене гарненько рушником. Якось я вже та відбуду там, у конторі, комедію. А вирушає корабель у море аж післязавтра. До того часу я, може, підведуся.

Становище наше було таке скрутне, що ми, двоє здорових, не заперечили йому, попри всі гризоти сумління. Ми добре розтерли Варта, напоїли міцним чаєм з ромом, а тоді всі троє подалися в гавань, до контори пароплавства.

На лихо, Варт уже дорогою ледве переставляв ноги. Кінець кінцем нам довелося взяти його з обох боків попідруки й так вести. Перед дверима контори він — укотре вже! — вмився потом і так поблід і знесилився, що ми завагались — вести нам його такого до контори чи краще не треба.

Тоді Вартові спало на думку, щоб ми сказали там, у конторі, ніби він трохи перебрав. Бо ми знали, в пароплавстві п'яного матроса привітають усе ж таки краще, ніж хворого.

Отож Карстен Гайкенс утер Вартові обличчя хустинкою й трохи потер, щоб воно здавалося не таким блідим, і ми, всі троє, з Бартом посередині, увійшли до контори. Там, власною персоною, сидів сам старий скнара Раймерс, власник пароплавства.

Перше його питання було:

— Що не з ним? Хворих мені не потрібно

— Я-а-а… к-крихту п-перебрав. — Барт дуже добре вдавав п'яного.

— І часто це з ним буває? — запитав нас старий Раймерс.

— Та, власне, ніколи, — відповів я чистісіньку правду, бо ж Барт Ольсен був непитущий. — Через те йому й недобре зробилося, хоч і випив зовсім мало. Учора в його сестри було весілля, пане Раймерсе.

— А-т-тож, у Гер-рди, — насилу повернув язиком Барт, що взагалі не мав ніякої сестри.

Згадка про весілля начебто трохи власкавила судновласника. Він дістав із шухляди письмового столу анкети й заходився ретельно їх заповняти, ставлячи звичні запитання. Сісти він нас не запросив.

Так ми й простояли майже годину перед його письмовим столом, а тим часом Вартові робилося дедалі гірше. Помітивши, що він ось-ось зомліє, ми поторсали його й почали якомога голосніше й безтурботніше підсміюватись над його "сп'янінням". Барт щось відповідав кволим голосом, і далі вдаючи п'яного. Ми весь час боялися, що він упаде, а цього не можна було допустити, бо за тих часів діяло тверде, хоч і неписане правило: підпилий моряк мусив будь-що бадьоритись, а ні, то його враз би витурили.

Не пам'ятаю, як уже ми вийшли з тієї контори, бо мені й самому там аж млосно стало: адже весь той час треба було не лише підтримувати Барта, а й пильнувати, щоб не сталось несподіванки. Знаю тільки, що старий Раймерс за всіма належними приписами увів нас до складу корабельної команди і що Барт, тільки-но ми зачинили за собою двері, так і осів додолу, мов хисткий човник під воду.

Наш знайомий лікар із клініки тропічних хвороб лаяв нас на чім світ, дізнавшись, що ми встругнули з Бартом Ольсеном. Одначе той же таки лікар, чоловік наполегливий і

працьовитий, сяк-так підлікував нашого товариша. Два дні згодом він зміг разом із нами зійти на корабель.

У морі ми намагалися робити за Барта всю роботу й відстоювали за нього вахту. Коли ж прибули до Мальме в Швеції, він на той час уже так піддужчав, що ввечері пішов з нами на берег і навіть випив грогу.

Ми ніколи не забували, як він тримався тоді, в Раймерса, щоб ми всі не сіли, як кажуть, на мілину. Для Барта Ольсена я й тепер, коли треба буде, вкраду всі вітрила з корабля, як мовиться між моряками.

Дядько Гаррі скінчив свою розповідь, і я, вкотре вже, подивувався тому, як нібито зовсім не героїчні люди за певних обставин немовби переростають самих себе і поводяться героїчно. Із Барта Ольсена став тепер мирний домовласник, він має дружину, кругленьке черевце, трьох дочок і силу-силенну часу, щоб правити теревені.

Коли дядько Гаррі спитав, чи сподобалася мені його оповідка, я твердо відповів "так" і додав, що він дуже гарно й цікаво розказує.

— У цьому будинку оповідачі ростуть, наче гриби після дощу, — промовив я.

Та дядько Гаррі сказав, що тут не в тім річ.

— На невеличкому острові, коли здебільшого, так би мовити, стоїш у гавані, треба ж якось та збавляти час. Отак і розказуються оповідки. Ну, а тепер будемо гасити світло. Спи, Хлопчачок! На добраніч!

— На добраніч, дядьку Гаррі!

Світло погасло, і я заснув так хутко, що навіть не встиг подумати про те, як утомився за весь цей сповнений пригод день.

НЕДІЛЯ,

в яку ми добре снідаємо й розмовляємо про Зігфріда. Цього дня перевіршовано останню пригоду Геракла й розказано історію прадідуся-омара. Потім ми знайомимося з особливо любим прадідусеві героєм. Закінчився цей день незвично.

Другого дня вранці стіл просто вгинався від наїдків: по-перше, була неділя, а по-друге, вернулися ж наші моряки. Тут було й квасне, й солоне — на моряцький смак, були смажені й мариновані оселедці, й шинка, й гострий сир розмаїтих гатунків; були, як і кожної неділі, й солодощі кекс Із родзинками, всяке повидло, зірочки з корицею і вчиняні коржики.

Надворі стояла холоднеча. Віяв пронизливий вітер, зривався навіть ріденький сніг. А в нашій оселі панували тепло й затишок.

Це була остання неділя перед різдвом. Весь острів пропах духом анісових коржиків і зірочок з корицею.

У всіх у нас був пречудовий настрій, і горішня бабуся з нагоди неділі не обурювалася, що за сніданком усі розмовляли, та ще й про поетів і героїв, про оповідки й балади. Вона навіть сама докинула кілька влучних реплік про героїв. Тільки в одному й не можна було переконати вона, як і долішня бабуся,

вважала принца Зігфріда, з його шапкою-невидимкою і чарівним мечем, за найбільшого героя в світовій історії.

— А який із нього був красень! Просто диво! — казала вона. Горішня бабуся, звичайно, вважала, що герої неодмінно мають бути красенями.

На це прадідусь добродушно зауважив, що він, мовляє, аж ніяк не проти героїв-красенів, але, на жаль, краса й героїзм зовсім не пов'язані між собою.

— Коли між мужнім серцем і вродою є якийсь зв'язок, — додав старий, — то він занадто таємничий, і його так собі просто не поясниш. А щодо Зігфріда, люба Маргарето, то він, безперечно, був дуже вродливий юнак і вмів добре фехтувати й гарцювати на коні. Але героєм, здається мені, Зігфрід не був.

— Що? — вигукнула горішня бабуся. — Зігфрід не був героєм? Чи ви часом не хочете бути розумнішим за наших славетних давніших поетів? Хіба ж ви не знаєте отого чудового вірша про Зігфріда?

— Та щось таке пригадую, — хитрувато сказав прадідусь. — А може, ти його пам'ятаєш?

— Звісно, пам'ятаю.

Коли йшлося про її ідеали, горішня бабуся ладна була на все, навіть на декламування віршів.

Отож ми й почули в її виконанні всім нам добре відомий вірш Людвіга Уланда

Меч Зігфріда

Був Зігфрід гордим юнаком,

В дорогу вирушив смерком.

Сидіти в замку не схотів —

У білий світ орлом летів.

У стрічних рицарів, як слід, —

Крицевий меч, надійний щит.

А в юнака — ох, жаль який! —

Замість меча дубовий кий.

У темнім лісі ще здаля

Вчув Зігфрід молот коваля.

Аж ось і кузня. Добру сталь

В огні яснім кує коваль.

— О мій ковалю, брате мій,

Хай буду я підмайстер твій.

Ладен не спати уночі —

Навчи кувати ясні мечі!

Підмайстер молот тільки взяв —

Ковадло в землю увігнав.

Залізо на ковадло клав —

Геть розбивав, аж ліс стогнав.

— Стривай, ковалю, не переч! —

Скував юнак довженний меч.

І став з мечем в усій красі.

— Тепер я рицар, як і всі!

Драконів, велетнів-нечем

Усіх поб'ю з отаким мечем!

Остання строфа в горішньої бабусі пролунала просто-таки мов удар грому. Тепер вона переможно, з викликом дивилася на прадідуся.

А Старий Хлопчак усміхнувся й мовив:

— Цей вірш, люба Маргарето, доводить саме те, що я хочу сказати: Зігфрід — не герой, а просто дуже добре натренований хлопець.

— Натренований? — проказала бабуся, насупившись.

— Атож, натренований у мистецтві двобою, й годі. Як хочете, я вам проілюструю це віршем.

— Чиїм віршем? — ущипливо спитала горішня бабуся. — Славетного поета чи вашим власним?

— Моїм, — скромно сказав прадідусь. — Може б, ти все ж таки його послухала, Маргарето?

— А де ж я дінуся? — зітхнула вона.

І прадідусь — куди тихіше, ніж горішня бабуся, аж ніяк не театрально, — прочитав нам свого вірша:

Юний Зігфрід

Про Зігфріда гадає всяк:

"Ото герой! Ото смільчак!"

І, певне, дивним здасться той,

Хто скаже: Зігфрід не герой.

Але подумать прошу я:

Був Зігфрід сином короля,

Мав королівський родовід

І меч найкращий на весь світ.

Коли летів до бою він,

То був під ним найкращий кінь.

Його розвідник і гонець

Був перший-ліпший горобець.

Бо знав він мову горобців,

Косуль, і ланей, і зайців.

Під шапку-невидимку вмить

Сховатись міг, коли скортить.

А ще дрібничка отака:

Не брала зброя юнака:

Скупавшися в настої трав,

Він миттю невразливий став.

Було йому — і в цьому суть —

За іграшки героєм буть.

Він тренував геройський хист,

Немов шахіст чи тенісист.

Але ж геройства там нема,

Де натренованість сама.

Виходить, славний Зігфрід той

Був майстер спорту, не герой.

Горішній дідусь, дядько Яспер і дядько Гаррі старанно вминали снідання, і я помітив, що вони не хочуть нічого казати, поки не вислухають думки горішньої бабусі. І вона не забарилась її висловити — цього разу незвичайно мирно й лагідно:

— Відомий поет, — сказала вона, — називає Зігфріда героєм і доводить це віршем на тринадцять строф. А вам, тату, щоб довести, що Зігфрід не герой, треба було аж чотирнадцять строф. Чи не здається вам, що це кумедно?

— Ні, Маргарето, — й собі лагідно відповів прадідусь. — Мені здається, що це цілком природно. Хто висловлює твердження, скажімо, про те, що Зігфрід — герой, той може викласти його стисло, без особливих пояснень, як, наприклад, пан професор Уланд у своєму вірші. А хто хоче його спростувати, той мусить за допомогою низки логічних доказів грунтовно доводити хибність цього твердження. Я й так дивуюся, що мій вірш вийшов довший від Уландового тільки на одну строфу.

Прадідусь зіперся на стіл, з натугою підвівся й, поволі походжаючи від столу до дверей і навпаки, додав:

— Твердити щось зуміє кожен йолоп, — хоч я цим зовсім не хочу сказати, ніби пан професор Уланд був йолоп, — а спростувати твердження — на це вже треба кебети. Нам із Хлопчачком доводиться добряче ворушити мізками, щоб одне

по одному спростовувати всі бездумні давні твердження щодо героїв.

Зненацька прадідусь спинився, здивовано подивився на нас і запитав:

— Що сталося? Чого це ви в мене втупилися?

— Того, що ви ходите, прадідусю, — сказав я.

— А господи! — Старий Хлопчак ляснув себе долонею по лобі. — Я так забалакався, що й забув: я ж хотів приховати це від вас. Я тільки-но добрав смаку в кріслі на колесах: така краса, ніхто тебе не турбує.

— А інших можна турбувати й лякати, скільки тобі заманеться, — ущипливо докинула горішня бабуся.

Старий Хлопчак, важко опустившись на стілець біля столу, мовив:

— Ось не перебільшуй, Маргарето. Лякати я тебе ніколи не лякав. Просто радів, що в кріслі на колесах можу спокійно сидіти наодинці зі своїми думками. Так-бо, Хлопчачок?

Я кивнув головою, але не втерпів і спитав, відколи він почав ходити.

— Власне, лише відпозавчора, — признався старий, — але вправлявся я щодня потроху ще й перед тим. У моєму віці не можна просто день у день сидіти в кріслі на колесах. Так і заіржавіти не довго.

— Той не заіржавіє, хто дбає про своє здоров'я, — напалася на нього горішня бабуся. — . Коли ж ви у вашому віці, тату, хочете вибрикувати, наче молодий жеребчик, то щоб, зрештою, не вийшло як ото з богатирем у баладі.

— А що з ним сталося, Маргарето?

Тоді горішня бабуся продекламувала:

Підвівся ще раз, волею міцною

Востаннє запалив усі серця.

І впав навіки. З білого покою

У мертвій тиші винесли мерця.

Прадідусь гучно зареготався.

— Ти все зображуєш у чорному світлі, Маргарето, — сказав він дочці. — Та це тому, що ти за нас турбуєшся. Я розумію.

Попри всі бурхливі суперечки, то був мирний, приємний сніданок зимової передсвяткової неділі. Горішній дідусь, попоївши оселедця і взявши собі шинки, з видимим задоволенням слухав словесне змагання, та й дядькам Гаррі та Ясперові воно нібито нітрохи не псувало апетиту. Я й сам залюбки стежив за ним.

А проте кінець балади про старого богатиря, який востаннє підводиться перед смертю, знову збудив у мені невиразний страх за прадідуся. Так немовби десь ударили на сполох.

І коли після сніданку ми сходили на горище, — Старий Хлопчак ступав східцями з натугою, але твердо, — я ніяк не міг прогнати думки, що прадідусь заради мене на недовгий час перед своїм кінцем востаннє напружив сили, щоб пройти зі мною цілу галерею істинних і фальшивих героїв. Мені здавалося, що він приносить себе в жертву заради мене.

Ця думка так запанувала наді мною, що, коли ми, нарешті зайшовши до південної кімнатки, сіли до писання, з неї народилась оповідка.

Прадідусь сказав, що, мабуть, тепер, коли ми обидва знову можемо ходити, мене відішлють додому, до батьків. Тому треба нам, так би мовити, завершувати своє дослідження героїзму.

— Я пропоную, — сказав він, — щоб кожен з нас змалював свого улюбленого героя. В оповідці.

Я погодився. І, поглядаючи на сіре море за вікном південної кімнатки, написав на звороті шпалери оповідку про старенького омара. А тим часом прадідусь, поклавши прасувальну дошку на бильце свого крісла, писав оповідку про свого улюбленого героя.

Писали ми довгенько. Навіть після обіду ще списували свій сувій шпалери. Зате скінчили кожен свою оповідку ще перед тим, як треба було світити світло.

Нетерплячий почути прадідусеву думку, я хотів був, як звичайно, зразу й прочитати йому свій твір. Але Старий Хлопчак сказав:

— Завершімо своє дослідження героїзму, як годиться, Хлопчачок. Я щодня читав тобі по баладі про Геракла, який є взірцем героя античної давнини. Сьогодні мені б хотілося розповісти у віршах про його останній уславлений подвиг, а тоді вже познайомимо один одного зі своїми улюбленими героями. Згода?

— Згода, — сказав я.

Тоді знову розгорнуто зошита в чорній цератовій обкладинці, і я вислухав баладу про останній подвиг Геракла.

Балада про Геракла та райські яблука

Геракл у дні старовини, —

Як з міфів нам відомо, —

Геройські подвиги чинив

На чужині і вдома.

Чимало він пригод відбув

Виснажливих до краю,

Поки, на диво всім, здобув

Ті троє яблук з раю.

То Еврисфей, неситий цар,

Таку мав забаганку:

Щоб райських яблучок у дар

Приніс той наостанку.

Хто в царство тіней поспішив

(Як ми вже добре знаєм),

Того б ти тільки насмішив,

Злякать хотівши раєм.

У раї ж день, а не пітьма,

Тепло усюди й світло.

Ніяких тіней там нема,

І скрізь усе розквітло.

В Сьогодні вічнім там живуть,

Не знаючи про біди,

В садах ведуть життєву путь

Три юні Гесперіди.

Чудові в Гесперід сади, —

Та от нема нікого,

Хто підказав би шлях туди,

Окрім царя морського.

А цар морський, дідусь Нерей,

Гераклові без краю

(Коли прийшов до нього цей)

Товкмачив:

— Я не знаю!

І довелося віч-на-віч

У герці з ним зітнутись, —

Та от біда: в усяку річ

Нерей міг обернутись.

Прогуготів огнем палким —

І вже біжить водою!..

Звичайно, дуже не з руки

Було те все герою.

Бо тільки-но, скажім, герой

Водицю випить хоче, —

Йому вогнем пекучим той

Уже стрибає в очі…

Аж ось таки примудрувавсь

Геракл у півхвилини:

Як дмухоне — так і розпавсь

Нерей на дві частини!

Вогнем спахнула і вгорі

Засяла половина.

А половина — ох, старі! —

Злякалась, мов дитина.

Як закричить:

— Я розповім! —

Вогонь умить спустився

Донизу — й знов царем морським

Старенький наш з'явився…

А вже як розказав Нерей

Гераклові дорогу,

То попрощався чемно цей,

Немов ніде нічого!

А ще ж дорога — мов до зір —

Така важка й далека.

Ще буде Велетень і Вир —

Страшенна небезпека!

Герой і Велетня здолав,

І Вир зборов одразу…

А як він довго мандрував

В Єгипет із Кавказу!

Кінець кінцем надибав він

Атласа десь під вечір:

Титан стояв і сам-один

Весь світ тримав на плечах.

— Я принесу тобі, авжеж,

Жаданих яблук троє,

А ти тим часом світ подерж, —

Сказав Атлас герою.

На це приставши залюбки,

Геракл у ту ж хвилину

Заходить, щоб було з руки,

І світ бере на спину…

Але титан Атлас явив

Підступність превелику,

Бо він, вернувшись, заявив:

— Держи його довіку!

Держи цей безголовий світ

Йому й собі на втіху.

Як поподержиш сотні літ,

То буде не до сміху!

— Та, мабуть, так, — сказав Геракл, —

Він добре давить спину.

Посунь мені його, однак,

Зручніш на середину.

Атлас, цей велет-чоловік,

Мастак своєї справи,

Відклавши яблука набік,

Плече під світ підставив.

Та пересунути не встиг

Його ще й на цятину, —

А вже Геракл від нього біг

Щодуху, без упину.

Він озирнувся тільки раз,

Щоб гнівно загукати:

— Коли вже звешся ти Атлас, —

Тобі цей світ тримати!

А яблука? Та в першу мить,

Ледь визволивши спину,

Устиг він яблука вхопить,

Ту трієчку єдину!

А дома цар:

— Кінець журбі!

Добув ти яблук з раю,

Тож я дарую їх тобі

Й на волю відпускаю!

Герой подумав: "Цю красу

Де діти, сам не знаю.

Мабуть, візьму та й віднесу

Я їх назад до раю!"

І знов пішов туди, де був,

Куди іти не близько…

Так райські яблука здобув

Силач-герой колись-то.

Востаннє згорнуто чорного зошита в цератовій обкладинці, в якому вмістилось чи не все життя, всі подвиги й страждання Геракла.

Прадідусь поклав зошита на "Моряцькі щорічники" на комоді й спитав:

— То як тобі ця пригода?

— Цікава, тільки дуже довга, прадідусю.

— О! — засміявся Старий Хлопчак. — На це я тобі скажу, що вона в мене ще й добре скорочена. Про боротьбу Геракла з велетнем Антеєм і про переправу через бурхливу гірську річку я в цій баладі лише натякнув. А про орла, що карав Прометея, про лихого чаклуна Бузіріда, про Ематіона, богиню Афіну, що повернула Гесперідам райські яблука, я навіть не згадав.

— А чого, прадідусю?

— Того, що довкола цієї Гераклової пригоди обплелися, мов ліани, численні інші міфи, казки та перекази. Я їх відтяв. І залишилася пригода з райськими яблуками.

— Вона й у Біблії є, еге ж, прадідусю?

— Атож, Хлопчачок, такий переказ є і в Біблії. Але там Адамові за те, що зірвав райське яблуко, довелося разом з Євою назавжди покинути рай. А Геракл, син бога Зевса, ніс на своїх плечах земний тягар лише якусь часинку. Потім він скинув його з себе, став знову вільним і навіть безсмертним: він-бо відніс райські яблука назад.

— То навіщо ж тоді все це, прадідусю? Нащо було стільки докладати сил, здобути райські яблука, а тоді взяти й віднести їх знов назад?

— Та бач, Хлопчачок, для Геракла ті яблука нічого не важили. Він приніс їх з наказу Еврисфея.

— Та вони ж і Еврисфеєві були непотрібні!

— У тім-то й штука, Хлопчачок. По суті, ці яблука нікому не потрібні. Подвиг було вчинено заради самого подвигу, заради захоплення ним. Без глибшої життєвої потреби й певної мети. Він захоплював як щось прекрасне. Ось як ваза, як картина чи як статуя.

— Але ж геройський подвиг без мети й потреби — дурість, прадідусю!

— Я й сам такої думки, Хлопчачок! Та стародавні греки, для яких краса важила дуже багато, гадали інакше. І все ж таки й вони, мабуть, помітили, що з цим ідеалом героя не все гаразд.

— Як-то?

— Бо пізніші Гераклові подвиги, — їх у чорному зошиті немає, — вже цілком інакші, Хлопчачок. Він нібито служив лідійській цариці Омфалі й пряв їй вовну, а вона собі тим часом прогулювалася в його левиній шкурі. Потім начебто він у нападі божевілля погубив своїх дітей. І зрештою нібито помер у муках — від масті, якою натерла його ревнива дружина, і в зблисках блискавиць і гуках грому цей напівбог буцімто злетів у небо.

— То був Геракл героєм чи, може, ні, прадідусю?

— На це запитання є аж три відповіді. Як людина він був тим, хто зумисне шукав небезпек, тим, хто зробив з геройства своє ремесло, — на зразок Зігфріда. Для стародавніх греків, які мали його за приклад для наслідування, Геракл, — той, хто спустився навіть у понуре царство тіней, — частенько бував героєм. А як міф він не є ні істинним, ні фальшивим героєм, а є просто символом — знаком краси й жахіття сонця.

Після такої складної прадідусевої відповіді я якусь хвилину замислено сидів на канапці. Тоді вголос полічив на пальцях:

— Геракл — людина, Геракл — приклад для наслідування, Геракл — міф, символ сонця. А ви б не розтлумачили мені все це ще раз, прадідусю?

— Ні, Хлопчачок, не хочу. Або й не можу. Я просто хотів показати тобі образ героя давнини таким, як він дійшов до нас, — з усіма виямками й тріщинами. А втім, ми з тобою мали намір говорити про людей, а люди не народжуються героями, й серед них немає героїв за фахом. Вони не з власної волі опиняються в таких обставинах, що вимагають героїзму. Й чи стане людина в цих обставинах героєм, залежить від неї. По-моєму, це видно з тієї оповідки, яку я оце написав.

— Із моєї, здається, також видно, прадідусю.

— Тоді читай спершу ти свою, Хлопчачок. Тільки підкинь у грубку вугілля. Та засвіти світло.

Я зробив те, що він просив, а тоді розгорнув на столі сувій шпалери й став читати.

ОПОВІДКА ПРО СТАРЕНЬКОГО ОМАРА

Поблизу невеличкого острівця, на підводному камені, жив старий-старий омар, на ім'я Крапп. За його поважний вік і мудрість усі омари дуже шанували старенького й шанобливо називали паном Краппом. Тому й ми його так зватимемо.

На жаль, камінь, де жив пан Крапп, зовсім не був безпечною місциною для життя омарів. Рибалки з сусіднього острівця щоліта спускали близенько від того каменя в море верші — ловити омарів, поклавши туди щонайліпшого омарячого корму. І той корм принаджував до верш цілі табуни омарів. Не одному довелося розлучитися з життям, бо їм геть туманіло в голові від смачного духу ласощів у вершах.

А коли вже який омар понадився на ті ласощі й попався у вершу, то нізащо не міг вибратись на волю. Другого ж ранку його вкупі з іншими омарами витягали на поверхню, а там тверді руки рибалок хапали омара за вкриту панцером спину, вкидали в якусь чудну посудину з водою, — а далі його продавали, варили і врешті, коли синявий омарів панцер робився від окропу геть червоний, з'їдали під майонезом.

Тільки старий і мудрий пан Крапп знав, що робиться з тими омарами, яких заманюють у вершу. Він, добираючи найяскравіших слів, невсипуще застерігав омарів від підступних людських пасток.

Та всі ті застереження були даремні. Голод і недосвідченість щоліта знаджували не одну сотню омарів у страшні верші, а там і в каструлі.

Не раз і не два водив пан Крапп старих і молодих омарів близько до верш і показував крізь дірочки на бранців, які, наївшись досхочу, тужили й плакали, марно благаючи, щоб їх порятували з верші. Бо хто там опинився, той пропав навіки.

На жаль, застереження пана Краппа нікого не рятували ні від голоду, ні від невідання. Вони йшли за вітром, чи, краще сказати, за водою: смачна пожива, як і доти, хмарами заманювала омарів у верші.

— Що там той пан Крапп знає про життя нагорі! — втішали вони себе. — А може, нам буде й непогано?

А був у пана Краппа правнук — розумненьке омареня на ім'я Кліппі. Ото він однісінький і слухався порад свого прадідуся — десятою дорогою обминав верші.

Проте одного літа, коли з кормом було дуже вже сутужно, навіть Кліппі не зміг опертися могутній силі пахощів, які пливли від верші, дратували його нюх.

— Гляньте, прадідусю, — сказав він до пана Краппа. — Омари у верші їдять досхочу, і ніхто їх не кривдить. А може, ви помиляєтесь, і з ними не станеться нічого поганого?

— Дитино ти, дитино, — зітхнув пан Крапп, — постривай, нехай-но вони наїдяться та кинуться шукати шляху на волю! Як побачиш, то, може, порозумнішаєш!

Але малому Кліппі того дня так допікав голод, що в нього ніби розум затьмарився. "А може, прадідусь і помиляється?" — вперше подумав він і твердо вирішив залізти у вершу, щоб хоч раз угамувати голод смачною їжею.

Коли пан Крапп помітив, що малий уже не слухається його застережень, він тяжко зажурився і сказав:

— Ніж лізти у вершу тобі й згинути безславною смертю, то краще я перший полізу в ту смертельну пастку, — хай тебе остереже мій приклад.

Старий пан Крапп тайкома сподівався, що Кліппі злякається й стане обачнішим.

Але голодному не до обачності. Тому Кліппі сказав:

— То лізьте, прадідусю, там-бо стільки їжі! Побачите, що нема чого боятися. Скоро ви й мене за собою покличете.

І старий добряга з сумом у серці важко побрався у вершу, впав, як і призначили людські хитрощі, на дно й опинився в пастці.

— Ну, прадідусю, — гукнув йому Кліппі в дірочку, — правда ж, нічого страшного? Чого ж ви не беретесь до корму?

— Мені вже корму не треба, — зітхнув старий. — Незабаром, може, навіть завтра вранці, мене вже не буде на світі. А той, хто йде на смерть, не відчуває голоду.

Аж тепер малий Кліппі побачив, що пан Крапп остерігав його не марно. Аж тепер йому раптом зробилося дуже страшно за прадідуся, і він гукнув:

— Не кажіть такого! Вилазьте, прадідусю! Я вам допоможу!

— Запізно! — сказав пан Крапп із верші. — Звідси я вже ніколи не виберуся, Кліппі, навіть із твоєю допомогою. Та не журися, я старий і однаково довго не прожив би. Прощай і віднині остерігай омарів перед людською підступністю!

Довгі клешні Кліппі тремтіли від великого зворушення... Він хотів був щось сказати, але в ту мить вершу підняли догори, і прадідусь навіки зник з його очей і з його життя.

Відтоді остерігати своїх омарів перед небезпекою став Кліппі. Він опиняється в них на дорозі, коли вони з голоду квапляться залізти у вершу. І декотрих щастить урятувати. Та більшість ловиться, їх варять і з'їдають. А все ж таки це добре, що серед омарів знов є той, хто їх остерігає. Той, кого старий пан Крапп навернув на розум, заплативши за це своїм життям.

Коли я дочитав, прадідусь поглянув на мене, перехиливши голову набік, і сказав:

— Старий омар, що жертвує собою ради інших, — герой, Хлопчачок. Це безперечно так. Але якщо це якимсь чином стосується нас із тобою, якщо ти гадаєш, що я в будь-який спосіб жертвую собою задля тебе, то ти помиляєшся. Я не герой. На щастя, життя ніколи не вимагало від мене героїчного подвигу.

Я квапливо запевнив Старого Хлопчака, що, пишучи свою оповідку, більше думав про саме писання, а не про нас із ним. Я й сам тепер добре бачив, що в оповідці вилився мій страх за прадідуся, отож вона таки стосується нас із ним.

Та старий повірив у мої заперечення і, як сумлінний дослідник героїзму, оголосив, що мій пан Крапп — справжній, бездоганний герой.

— Він став героєм мимоволі чи, краще сказати, проти власної волі. Але, зважившись, він пішов на подвиг спокійно, віддав своє життя заради істини й витримав усе, що мусив

витримати той, кого живцем кидають в окріп. А мій герой, Хлопчачок…

Саме в ту мить знизу почулося:

— Йдіть пити каву!

І прадідусь не встиг нічого сказати про свого героя. Довелось нам знову спускатися з високості в діл, де владарюють хатні господині. Але ми зробили це не без приємності. Адже й поетам та дослідникам потрібно підживлятись, і хрумкеньке, свіже печиво смакує їм ніяк не менше, аніж морякам.

Як і передбачав прадідусь, горішня бабуся почала закидати про те, що мене вже треба виряджати додому. Вона не казала цього навпростець, але раз у раз натякала, що ми, мовляв, обидва вже на ногах, і що опалення горища дуже дорого обходиться, і що життя, кінець кінцем, — то не сама лишень поезія.

Наші моряки скоса зиркали на нас і посміювалися на всі ці міркування, які горішня бабуся висловлювала, — не зразу, а через певні проміжки часу, — поки ми й скінчили пити каву. Прадідуся, видимо, також бавили ці хитрощі горішньої бабусі. Зате мене лякала ця її віра в прадідусеве одужання. Я був певен, що він лише вдає здорового, а насправді почуває себе гірше, ніж будь-коли досі. Я бачив, як тремтіла його рука, коли він брав зі столу чашку з кавою, і мені здавалося, що губи в нього ніколи ще не були такі сині, як сьогодні. Нехай би він краще не читав мені своєї оповідки, думав я, а негайно ліг у постіль, і нехай викличуть лікаря.

Та ніхто, крім мене, начебто й не помічав нічого. Випивши каву, Старий Хлопчак веселенько побрався на горище і, кваплячись познайомити мене з своїм героєм, задоволене бухнувся в крісло на колесах, мовби хтозна-який здоровань.

— Те, про що я хочу тобі прочитати, Хлопчачок, діється в Чорногорії, — почав він. — Колись я й сам там побував. Жили там войовничі люди, які дуже цінували героїзм, траплялися й фальшиві герої. І саме там зустрів я справжнього героя… Може, підкинемо вугілля?

— Та ні, прадідусю! Нехай те перегорить. Читайте.

— Ну гаразд. Слухай.

І він став читати, не знявши сувою шпалери з прасувальної дошки.

ОПОВІДКА ПРО ХЛОПЧИКА

У Чорногорії, країні суворих гір, жив колись хлопчик з великими, майже зовсім чорними очима, що звався Блаже Брайович. Так сталося, що серед багатьох таких, як сам, тільки він умів читати й писати, — Блаже, на його ж таки прохання, навчив цього сільський священик.

Усі однолітки Блаже мріяли чимскоріше викохати вуса і взяти до рук рушницю, а він хотів для себе одного — набратися розуму, щоб не поступатися навіть перед самим архієпископом.

Хлопчиків батько, Раде, суворий велетень, що любив свій пістоль і рушницю, як хто інший свою люльку, називав сина

ягням і часто з тривогою питав сам себе: "Що ж із ним буде, як прийдуть вовки?"

Цей жилавий і дужий чоловік називав вовками не турків, проти яких чорногорці століттями вели партизанську війну, а своїх-таки одноплемінців — чоловіків з того роду, що здавна ворогував із його власним.

Бо за тих часів у Чорногорії ще панувала кровна помста, — мов невигойна хвороба, переходила вона з покоління до покоління. І героїчна пісня невеличкого народу, що чинив у горах мужній опір турецькому засиллю, була водночас жалобним голосінням народу, що сам себе знекровлював міжусобицями й чварами. Чоловіки одного роду вбивали чоловіків іншого, бо ті колись звели зі світу їхніх кревних. І здавалось, що цьому не буде кінця-краю.

Помщатися жінкам і дітям вважалося ганебним, вигублювали самих чоловіків. Мати й дві сестри Блаже злякано уривали розмову чи роботу, коли в горах раптово лунав постріл, бо ним могли вбити не ведмедя або зайця, а Раде, чоловіка й батька.

Блаже й сам спершу здригався, почувши луну пострілу, що відбивалася від стін гірських ущелин. Та коли він побільшав і добре навчився читати й писати, страх за батька вже не так його мордував. Хлопець зрозумів, що батько, хоч і бував несамовитий у гніві, міг при потребі бути обачний і хитрий, мов лис. Тому Блаже тепер трохи не так потерпав за батькове життя. Та його щораз дужче облягали думки про те, що чоловіки, озброївшись пістолями й рушницями, блукають у горах, охоплені жадобою помсти, а хату, дітей і поле скинули на жіночі плечі. Частенько він, бувало, лежав у своїй білій з чорним облямуванням гуні на траві під гранатовим деревом, поклавши біля себе Біблію — єдину книжку, що була в господі.

У цій книжці він прочитав такі слова, яких ніколи не чув від чорногорців, навіть від самого архієпископа. Тому він вважав їх таємницею, якої не можна вимовляти вголос. Вони вчили прощати, ба навіть любити своїх ворогів. Вони казали про сумирних духом, про блаженних, що злинуть на небеса невинними, як діти.

А коли він зводив очі й дивився вгору, на зелений лист гранатового дерева, поміж яким рум'яніли ще не зовсім достиглі плоди, у пам'яті його вставав веселий дядько Петар, материн брат. Того ясного сонячного ранку під оцим деревом він кричав і заточувався, мов п'яний, а з-під притиснутої до грудей руки сочилася кров… Тут, під оцим деревом, він упав обличчям у траву й вигукнув свої останні слова:

— Помстіться за мене! Це були…

Дядько Петар так і не встиг назвати своїх убивць. Він помер ще перед тим, як надвір повибігали жінки.

Отоді Блаже охопив священний гнів. Він знав, хто вбив дядька Петара, хоч той і не назвав імен убивць. Це могли зробити тільки Джурановичі, кревні вороги їхнього роду.

І над тілом свого мертвого дядька Блаже заприсягся, що, коли стане дорослим чоловіком і візьме до рук рушницю, убивця кров'ю заплатить за кров родича.

Та кара спіткала вбивцю раніше — за дядька Петара відплатили. Батько Блаже прохромив винуватця кинджалом, зустрівши серед гір у лісі. Тоді Джурановичі забили найменшого батькового брата Леку, красеня з тендітними руками.

Тепер треба було помщатися вже не за дядька Петара, а за дядька Леку. Страшна ворожнеча не минала, й не було надії, що вона колись таки минеться.

І Блаже став із жахом думати, що, може, йому доведеться — ножем чи кулею — вкоротити віку малому Іво, тому самому, з котрим вони удвох так часто ловили форель, поки ще Блаже не знав, що Іво — з роду Джурановичів, їхніх смертельних ворогів.

Блаже не бачив більше ніякого сенсу в цій безнастанній кривавій грі. Він згадував таємничі слова з Біблії, мріяв про царство миру. Він не хотів більше брати участі в цій кривавій веремії.

Тому в нього трохи серце не вискочило з грудей, коли одного дня батько сказав, що на ту п'ятницю обидва ворожі роди — Джурановичі й Брайовичі — мають зібратися на розмову й покласти край чварам.

— А що сталося, тату? — спитав Блаже, завмираючи з подиву.

— Один із Джурановичів застрелив твого діда Крсо. Я міг помститися того ж таки дня…

— І не зробили цього? — вихопилося у Блаже.

— Ні, не зробив. Не зробив, бо брат мерзенного вбивці, отой потурнак Хаджі, цілував мої черевики й благав дарувати їм цю страшну провину й укласти між нашими родами мир.

— І ви уклали з ними мир?! — радісно вигукнув Блаже.

— Та ні, сину, ні. Як же я мав сам-один вирішити за всіх, за цілий рід? Я лише взяв та полічив, скільки чоловіків зосталося в нашому роду і в роду Джурановичів. І побачив, що коли ворожнечі не спинити, то обидва роди незабаром зникнуть. Ось чому нам треба відмовитися від помсти й замиритись будь-що-будь. У п'ятницю збираємося на лузі — домовлятись. Ти поведеш мого коня.

— Авжеж, тату, — сказав Блаже. І знов почервонів з радощів.

Розмова між двома родами провадилася на лузі під крутою скелею. Був полудень. Сонце стояло високо. Повітря було сухе й гаряче. Як звичайно, на велику раду зійшлися всі: жінки в чорному, діти в ясному, чоловіки, вбрані яскраво, усі в гаптованих безрукавках, декотрі з пістолями за поясом.

Кожна родина йшла до місця зборів так, як велів звичай: господар їхав верхи, старший син вів його коня, а позаду йшла решта родини.

З нехіттю в серці, трохи не останній їхав на луг велетень Раде. Похмуро височів він на чорному огирі, якого вів за поводи Блаже. Під'їхавши до Брайовичів, що розташувалися на лузі ліворуч, Раде, тепер старший у їхньому роду, зупинився. Моторно, дарма що мав понад п'ятдесят років, він скочив з коня й сів на великий камінь, з якого мовчки підвівся на його появу хтось молодший. Навіть сидячи, Раде вивищувався над усіма Брайовичами.

Коротко привітавшись із своїми, він кинув погляд на Джурановичів, що сиділи по той бік лугу, й пробубонів:

— А, бодай би ви в пекло запалися!

— Тоді й ми западемося вкупі з ними, Раде, — спокійно сказав старий пастух, що не мав ні дружини, ні дитини, через те не мав і права голосу на раді.

— Атож, і ми вкупі з ними западемося в пекло, як не покладемо краю нашим чварам. На те ми й тут, господи помилуй!

Коли ж почалася розмова, в якій брали участь лише голови родин, Раде обізвався перший, а невдовзі він уже стояв посеред лугу й промовляв від імені всіх Брайовичів.

Саме як батько виходив на середину, Блаже несподівано побачив по другий бік лугу серед Джурановичів свого колишнього товариша Іво й кивнув йому головою. Той аж очі витріщив з дива — чи не зразу впізнав Блаже, чи його так приголомшило, що з ним вітається хтось із ворожого роду. Так хлопці уклали між собою мир, коли дорослі були ще дуже далеко від замирення.

Переговори почалися в не дуже сприятливий час: обидва роди ще оплакували вбитих, бо вбивству Крсо передувало вбивство одного з Джурановичів. Надто свіжі були біль і туга. А тим часом розмова вимагала поміркованості й тверезого розуму. Ледве притамована ненависть до вбивці могла щохвилини затопити все, як вода, що прорвала греблю.

Та Раде, батько Блаже, приборкавши свій власний гнів, поки що не давав волі й гнівові інших. Коли плач за батьками, чоловіками й братами залунав на повний голос, коли обидва роди почали перелічувати кожен своїх убитих, він підняв руки догори і, діждавшись, поки скарги по обидва боки лугу вщухли, гукнув:

— Ми прийшли сюди не на те, щоб перелічувати мертвих і розтроюджувати наш гнів. Ми зібралися, щоб наші роди не занепали, не звелися нанівець. Озирніться кругом себе! Скільки тут дружин без чоловіків? Скільки дітей без батьків? Ні вам, ні нам не забракне ні зброї, ні несхибних рук, щоб зробити й решту жінок удовами, а дітей сиротами. Не зі страху чи кволості хочемо ми досягти замирення, а з доброго намислу й розважності. Якщо кривди минулого візьмуть тепер над нами гору, якщо ми замість слів заговоримо одне з одним зброєю, то прощавай наше майбутнє! І Джурановичів, і Брайовичів! Обидва наші роди вигинуть, зостануться лише безпорадні вдови, що прокленуть і пам'ять своїх чоловіків — батьків своїх дітей!

Увесь час, поки батько промовляв, Блаже сидів, прикипівши очима до його обличчя. Ще ніколи хлопець нікого не слухав з такою увагою. Навіть проповіді архієпископа у дні найбільших свят. Ніколи ще не чув Блаже від батька таких слів: Раде вперше закликав чоловіків обох родів до тверезого розуму й розважності у вчинках. Хлопцеві здавалося, що батько своїм кожним словом розбиває страхітливий ланцюг кривавої помсти, яким усі вони скуті. Його поривало схопитися з місця, обняти батька. Але в цих твердих і гордих чоловіків таке могло викликати хіба що сміх.

А втім, чимало тих, що тут зібралися, були вдячні Раде за його слова. І коли він, широко розвівши руками на обидва боки, гукнув: "Хто за мир, підведіться!", вони відразу зірвалися на рівні, а далі один за одним почали підводитися й інші, аж поки на всьому лузі, до самої скелі, вже не сидів жоден чоловік.

— Хай буде мир! — вигукнув Раде, звівши руки догори.

Але не встиг він ще їх опустити, як стара Анджа Джурановичка, мати останнього вбитого, закричала:

— Ні! Не буде миру, поки не відплачено за мого сина!

— За нього вже відплачено, мамо, — сказав її найменший син, що стояв поруч матері, яка так і не підвелася разом з усіма.

— По-твоєму, це й є відплачено, коли його вбивця ще живий? — вереснула стара. — Я знаю вбивцю! Осьде він!

Аж тепер вона звелася на ноги й показала на одного юнака з роду Брайовичів. Потім знов сіла і з глумливим усміхом на зморшкуватому старечому обличчі крикнула до сина:

— Боягуз, хто не годен відплатити за рідного брата! Лайдак, хто боїться смерті дужче, ніж ганьби!

Всі ще стояли остовпілі від цього раптового спалаху ненависті, коли син Анджі блискавично вихопив з-за пояса пістоль і, майже не цілячись, натиснув на спусковий гачок.

Гучною луною відбився звук пострілу від скелі. Та луну заглушив лемент натовпу. Руки чоловіків мимохіть сягнули до пістолів, жінки перехоплювали той зловісний порух, а діти зчинили галас.

Ще хвилина — і щойно досягнутий мир перетворився б на криваву усобицю, якби Раде, скинувши руки догори, не ревнув до своїх:

— Кого поранило?

Це питання миттю заглушило лемент — усі зрозуміли Раде. На хвильку запала тиша — кожен чекав відповіді. Але ніхто не

озвався. Зробилося так тихо, що можна було почути, як десь бекнуло ягня.

Тоді Раде обернувся до Джурановичів і сказав:

— Якби вцілило когось із наших, то вже б не було на світі й твого найменшого сина, Анджо. Тобі хочеться, щоб так тривало й далі? Ти не хочеш співати, колискової над своїм онуком? Хочеш померти безпотомно, як трухлявий пеньок, що ніколи вже не пустить зеленого пагона? Твій син не боягуз. Ми всі це знаємо. Ти наказала йому відновити війну, і він вистрілив. То накажи ж йому укласти мир. Вставай!

Стара жінка поволеньки підвелася з землі. Обличчя її було безвиразне. Малі очиці недовірливо обнишпорювали мовчазний натовп. Міцно стиснуті вуста не вимовили й слова. А все ж таки вона підвелася. Найостанніша.

І тоді Раде, знов простягти руки на обидва боки, сказав:

— Хай буде мир! — І повільно перехрестився.

Мир було укладено. Декотрі люди знову посідали. Декотрі розмовляли стоячи. Не один походжав лугом туди й сюди, а дехто попростував навіть до іншого табору.

Стара Анджа перша подалася додому, не мовивши синові жодного слова. За нею незабаром пішли й інші, ті, котрим хотілося дома, за пляшчиною, ще раз обміркувати всі події сьогоднішнього дня. Ті родини, в яких ще були батьки, рушили додому так, як велів звичай: батько верхи на коні, якого веде за поводи старший син, а решта родини — пішки, позаду.

Не хотів ламати звичаю й Раде. Він гукнув до Блаже, щоб той узяв за поводи коня. Але хлопець відповів:

— Я не можу, тату. Доведеться вам посадити мене в сідло.

— Що? — Раде рвучко обернувся й аж тепер глянув на сина: той сидів на траві дуже блідий і якось дивно скоцюрблений.

— Та що скоїлось? Ти хворий? — нетерпляче спитав він.

Цей велетень ненавидів хворіти сам і не любив, коли хворіли інші. Проте хлопець мав таки недужий вигляд. Він був як біль білий, очі в нього блищали.

— То що скоїлося? — знову сказав Раде, тепер уже не так гостро. Він навіть нахилився й приклав синові до чола руку. Воно горіло. Хлопця лихоманило.

Раде стурбувався.

— Що скоїлося? — втретє спитав він.

Тоді його син трохи підняв полу своєї гуні, і Раде побачив, що той затулив рукою рану. Його пальці й полотняна сорочка були в крові.

Раде випростався й закляк із розтуленим ротом, дивлячись на сина широко розплющеними очима.

— Тебе поранено? — спитав він.

— Так, — відказав Блаже. — Влучило в мене. — І, опустивши полу, додав: — Та ніхто не помітив. І ви не кажіть нікому. Відвезіть мене звідси. Отой військовий лікар з Подгоріци швидко мене вилікує.

Батько безпорадно стояв над сином. Він невиразно відчував, що цей хлопчина на траві — герой. Але таких героїв, що страждають і мовчать, він ще не знав. У ньому здіймався гнів проти цього мовчазного терпіння. І гнів на того, хто це зробив, — на сина старої Анджі. Й на всіх Джурановичів. І на цей мир, що не давав йому взяти рушницю й помститися за свою поранену дитину.

— Чом ти раніше не сказав, що тебе поранено? — дуже суворо спитав він.

— Тоді не було б миру, тату.

— Мир, куплений ціною крові дитини, — хіба це мир, Блаже?

— Той лікар мене вилікує неодмінно, тату. А що я втратив трохи крові, то дарма. Зате в нас відтепер буде спокій і злагода.

Зненацька Раде помітив, що хлопець важко дихає і що його змагає біль — він ось-ось зомліє. І тоді Раде зрозумів, що лікар зараз важливіший, аніж честь, гнів, помста й довгі балачки. Не промовивши більше й слова, він підняв Блаже, посадив його на свого коня й спитав:

— Ти можеш триматися однією рукою?

Блаже кивнув головою.

Тоді Раде гукнув жінок, що неподалік від них розмовляли з сусідками, й сказав їм:

— Гайда! Наглядайте за хлопцем. Йому потрібен лікар.

І перше ніж вони встигли щось запитати, Раде взяв огиря за поводи й повів геть із лугу. Кожен, хто забарився тут, стояв тепер і зачудовано дивився на невидану картину: найстарший у родині, цей гордий велетень-воїн Раде, вів за поводи свого коня, а в сідлі сидів його син, хлоп'як, у якого ще й пух під носом не висипався.

Один із Джурановичів, що мав себе за великого дотепника, гукнув:

— По-твоєму, коли мир, то вовк має доглядати овечат?

— Це овеча заплатило за ваш мир своєю кров'ю, — мимохідь кинув йому у відповідь Раде. — Анджин син підстрелив його, а він і не ойкнув, аби тільки ти мав оцей свій плюгавий мир, Джурановичу!

Аж тепер, довідавшись, що сталося, жінки заголосили. А чоловіки, які тим часом зібралися довкола, з подивом і захопленням дивилися на хлопця в сідлі. І коли старий бездітний пастух стягнув з голови шапку, решта чоловіків зробили так само.

Коли оповідка скінчилася і шпалера в прадідусевих руках скрутилася в сувій, я відчув, що й сам би скинув перед цим хлопцем шапку, якби зараз мав її на голові.

Яким далеким було моє "героїчне" спускання тросом від подвигу цього чорногорського хлопця, що важив своїм життям,

аби дорослі, мудрі чоловіки не вбивали один одного! Коли я уявляв собі, який він був самотній серед них усіх, — із затаєною раною, із своїм німим болем і думкою, що, може, зробив не те, — він здавався мені справді великим.

Напевне, якраз цим приваблював прадідуся хлопчина Блаже Брайович.

— У Чорногорії, — сказав старий, — чоловіки провадили героїчне життя, як називають це деякі професори. Там кожний чоловік прагнув стати героєм. А що розуміти під геройством, було встановлено твердо: герой — це чоловік сміливий, хитрий і навчений добре володіти зброєю. Нічого цього не мав малий Блаже. Він — герой зовсім інакший. Він був скоріш смирний, ніж хоробрий. Хитрощі були чужі його натурі. І він не володів ні зброєю, ні навіть словом. Він був героєм цілком незвичним. Його героїзм розходився з традицією й звичаями тих часів. Але чоловіки на лузі скинули шапки перед цим хлопцем, несвідомо визнали його героєм.

Прадідусь на мить торкнувся пальцями повік, бо читання втомило його старі очі, а тоді додав:

— Любов до людей, що на перший погляд часто здається такою безпорадною, кінець кінцем перемагає. Ненависть може бути доречна, цілюща. Хто любить людей, мусить ненавидіти тиранів. Але любов до людей, просто любов, величніша й прекрасніша за ненависть, Хлопчачок… А тепер я трохи задрімаю, поки твоя горішня бабуся знову покличе нас їсти.

Старий Хлопчак зліг на спинку свого крісла, мовби показуючи, що він усе сказав і не сподівається більше запитань або заперечень. Отож я подався наниз.

Та коли я ступнув на останній східець і хотів був зайти до вітальні, то почув за її дверима голоси моїх батька з матір'ю та ще декотрих наших родичів, і говорилося знов про нас, поетів.

Я почув, як мама сказала, що і їй хотілось би прочитати наші вірші та оповідки, а горішня бабуся відповіла:

— Ось нехай-но Хлопчачок перейде знов жити додому, ти, як хоч, усе перечитаєш. Оповідки вони писали на отих негодящих шпалерах, що й ти знаєш. На звороті. Там і про Яна Янсена є оповідка. А балади про Геракла — в зошиті.

Я вирішив не перебивати їм розмови про нас, двох поетів, навшпиньки побрався на другий поверх, а там, — не знаю сам, чому, — до прадідусевої спальні. Може, я сподівався знайти якісь невідомі мені вірші та оповідки, — тепер уже не пам'ятаю. Одне добре знаю, що я справді знайшов там вірша, якого досі не читав і який нагнав на мене жах.

В одному з "Моряцьких щорічників" між сторінками стримів клаптик картону, сіренький і непримітний, — от собі закладка й годі. Та я навіщось витяг той клаптик картону й побачив, що на ньому добре знайомим прадідусевим письмом написано якийсь вірш. Це був, як виявилося, немовби прадідусів заповіт мені. Я читав його з дедалі більшим подивом і страхом.

Отак, Хлопчачок, прощавай, не журись,

Бо кожному з нас умирати колись.

І в цьому геройства нема, щоб ти знав, —

Людина вмирає, бо час їй настав.

А смерть відкриває, чого був хто варт,

І що було правда, а що тільки жарт.

Та й жарти минаються без вороття, —

Скрашай, Хлопчачок, собі жартом життя.

Я завжди скрашав, та тепер уже край —

Я йду на спочинок, а ти пам'ятай:

Не був я герой, був собою однак.

І ти будь таким.

Твій Старий Хлопчак

Не пам'ятаю вже, що я зробив, прочитавши цього вірша. Знаю тільки, що мені на мить здалося, ніби серце моє перестало битись і я не поворухну ані рукою, ані ногою.

"Виходить, він дуже добре знає, що скоро надійде його остання година, — подумав я. — Він лише вдає передо мною дужака. А насправді..."

І враз мені уявилося, що там, нагорі, у кріслі на колесах, мій прадідусь спить останнім, вічним сном, з якого не прокидаються.

Як стій, із клаптиком картону в руці, я кинувся сходами на горище, задиханий, рвонув двері до південної кімнатки. Там ще горіло світло.

Прадідусь дивився на мене, широко розплющивши очі. Він злякався, — мабуть, мого переляканого вигляду.

Але, побачивши в мене в руці знайомий йому клаптик картону, він заусміхався.

— Герої, Хлопчачок, — промовив він, — привчають себе жити з думкою про смерть. Але, по суті, всім нам треба до цього привчатись.

Та й ми ж із тобою, — не прикидаймося, Хлопчачок, — жили цей тиждень з думкою про смерть. Проте я куди жилавіший, ніж здається лікареві.

Отой незвичайний усміх все не сходив із прадідусевого обличчя — сказати б, знайшов собі тут притулок.

— Як добре зважити, — провадив старий, — то я житиму довгенько ще й після своєї смерті. Не конче в оцих-от штанях, вовняних шкарпетках і оцих-о чорних черевиках. А як образ. У твоїй душі. А ще — в книжках.

— У яких книжках, прадідусю? — здивовано спитав я.

— У твоїх, Хлопчачок.

Усміх його все ширшав. Наче лампа, що розгоряється дедалі дужче.

— Ти подаруєш мені щось немов безсмертя. І я житиму довго, — казав він. — Я спорудив собі пам'ятник у твоїй душі. Спорудив не без певного марнолюбства, Хлопчачок. Тепер чи помру я одного чудового дня, і якого саме, — це вже, їй-богу,

не багато важить. Років через двадцять — тридцять ти це зрозумієш.

Обличчя його аж променіло, коли він закінчив:

— Ти тепер вертайся додому, до батька з матір'ю. Я вже знов можу ходити. Оце крісло, в якому настільки легше думається, поставимо в куток. А чи помру я і коли саме, Хлопчачок, це байдуже. Своїй дещиці мудрості я знайшов добрий прихисток. Ти ніколи не славитимеш фальшивих героїв.

Я стояв збентежений і тільки дивився на прадідуся. Аж через добрих двадцять років я зрозумів, що він мав на увазі.

Сподіваюсь, моя книжка це доводить.